

**SÄ' MMLAŽ PEI' VVHÅIDDÅ' KKSAI
PEÂMMPLAAN**

SIISKELOGSTÖK

SEIDD

ÕUDDSAAKK	3
1. SÄ'MMLA LÄÄ'DDJÄNNMEST	4
2. SÄ'MMLA HÅIDDÄKKSAI PEÄMM' MUUŽŽ ÄÄRVV DA TÄÄVTÖÖZZ	5
3. SÄÄ'MKIÖLL HÅIDDÄKKSAI PEÄMM'MUUŽŽÄST	6
3.1. Sää'mkiöll vuõssmõzzân le'be nu'bben kiõllân	6
3.2. Sää'm kiõll kiõllpie'sskiõllân	7
3.3. Sää'mkiõl mättjem ðhtsaž täävtõõzz	7
3.4 Arggpee'i v õuddmiärkk kiõl mättjem õoudâsviikkmužze	8
4. SÄÄ'MKULTTUUR DA IDENTITEETT	10
4.1. Sä'mmlaž pärnnpo'dd da peämm	10
4.2. Sä'mmlai kulttuuraarvi vää'lтumuš	10
4.2.1. Identiteett	11
4.2.2 Õhtsažkå'ddvuõtt	12
4.2.3. Luâttõhttuõtt	13
4.2.4. Ä'rbbvuõđ mie'lldsa jie'llemvue'jj da pirgämuš	13
4.2.5. Sooggbie'li kôskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt	15
4.2.6. Rääuh da suâvâdvuõtt	15
4.2.7. Määñgkulttuurvuõtt	15
4.3. Sä'mmlažmusiikk, tanss, maainâzärbbvuõtt, čeä'pptuâ'jj da ke'rjjlažvuõtt	16
5. SOSIALAŽVUÖTT, SIÖRR, LIKKUMUŠ DA MÄTTJUMUŠ	17
5.1. Mättjumuš, siõrr da liikkumuš	17
5.2. Õõutveäkka toimmjumuš da huõl âannmuš	18
5.3. Juõ'kkpei'vvsa tuââim, porrmõž da šõddâmpirrõz	19
6. SÄ'MMLA HÅIDDÄKKSAI PEÄMMTUÂ'J TOIMMJUMUUŽŽ PLAANMUŠ, ĶÖÖÐTUMMUŠ, OHJJUMUŠ da ÄRVVSTÖÖLLMUŠ	19
6.1. Håiddâkksai peämmtiimmjuuužž plaanmuš	19
6.2. Håiddâkksai peämmtuâ'j čöödtummuš	20
6.3. Håiddâkksai peämmtuâ'j ohjjumuš	21
6.4. Toimmjumuuužž ärvvstööllmuš	21
6.4. Staannvuõtplaann	22
6.5. Jee'rab tuä'rjj håiddâkksai peämm'muužžäst	22
6.6. Õuddmätt'tos	23
7. ÕHTTSÄŽTUÂ'JJ DA VASTTUMUŠ	23
7.1. Peämmkuei'mmvuõtt puärrsi da soogg vui'm	23
7.2. Määñgämmatlaž ðhtsažtuâ'jj	23
7.3. Vuu'vdisiiskež ja rââsstt raaji ðhtsažtuâ'jj	24
8. SÄ'MMLA HÅIDDÄKKSAI PEÄÄMM ÕÖUDÄSVIICKMUŠ	24
8.1. Håiddâkksai peämm personkåâ'dd vuä'zzmuš, škoouljummuš da silttumuš	25
8.2. Håiddâkksai peämmkääzzkõõzzi määñgnallšemvuõtt	27
Õhttõs 1. HÅIDDÄKKSAI PEÄMM OHJJEEI SUÄPPMÖÖŽŽ DA LÄÄ'JJ	28
Õhttõs 2. YK:N LASTEN OIKEUKSIEN SOPIMUS LYHYESTI	29
Õhttõs 3. Sää'mkiõllsa Håiddâkksai peämmõõutilâagg Lää'ddjânnmest	31
Õhttõs 4. Sä'mmla håiddâ'kksai peämmplaann raajmužze vuä'ssõõttamouumm	32

ÕUDDSAAKK

Sä́mmlai dommvuúvd kåǻddin Enontekiöst, Aanrest, Suä́djlest da Úccjooggâst lij čôôđtum Sää́mtég̊ čuäjtöözz miélđd sää́mmlai/ sää́mkiöllsai sosiaalkääzzkõözzzi õôđâsviikkâm õôutilâakkhankkõ 1.9.2007- 31.12.2009. Hankkõš lij leä́mmaž vuéss Tä́vv-Lää́ddjânnam õôđâsviikkâmporggraamm. Kåǻdd játtee hankkõözz raajeel 1 õhtsažtuá́jjsuåppmõöžž.

Sosiaal- da tiôrvâsvuôttministeria óvddam tiég̊ hankkõözz kiôll'lâž da kulttuurlaž uúccab naroodi sosiaal- da tiôrvâsvuôttkääzzkõözzzi õôudeem-teä́ddvúvdde. Aanar kåǻdd sosiaal- da tiôrvâsvuôttlúvddkǻdd lij vasttäääm hankkõözz vaaldšumuuzžâst. Sää́mtég̊, Tä́vv-Lää́ddjânnam sosiaaltuâáj siltteemkõöskõs da Sámisoster ry lie leä́mmaž miélđd toimmjumuuzžâst.

Hankkõš lij vuôssmõs sää́mvuúvd kåǻddi da Sää́mtég̊ õôutveäkka čôôđtem hankkõš, kóst viiggâd õôudâs sosiaal- da tiôrvâsvuôttkääzzkõözzid kåǻddi kääzzkõözzid puutt'teei peâmmõutilâågggin vää́ldee 1 lokku ä́šslai vuä́ssâdvuõđ. Hankkõözz õhttân õôudâsviikkâm täävvtözzâni lij leä́mmaž sää́mmlai peívvhååid õôudâsviikkmuš.

Sä́mmlai häiddâkksai peâmm õôudâsviikkâmtuá́j jǻttji hankkõözzâst játtuum saametiim ä́šstobddi vuä́sslai tuaimest. Õôudâsviikkâmtuá́jast lij vasttäääm Aanar kåǻdd peívvhååid jáåđteeij. Sä́mmlai häiddâkksai peâmmplaan raajjumužže játtee õôudâsviikkâmtuá́jjärttel, kåǻtt noorõödi äíg̊miéri mieldd.. Saaggtuõlljeeen toimji Úccjoogg kåǻdd sää́mmlai häiddâkksai peâmmtuâáj ohjjei. Õôudâsviikkâmtuá́jjärttel toimmjumužže vuä́ssõtte häiddâkksai peâmmpersonkåǻdd eétkeei pukin kiôllärttlin da sää́mvuúvd kåǻddin.

Häiddâkksai peâmm õôdâsviikkâmtiommjumuš játtee aalgâst kaartt'tee 1 sää́mvuúvd häiddâkksai peâmmõutilooggi vuéjj da mainstâått'tee 1 personkåǻdd. Enontekiö, Aanar da Úccjoogg kåǻddin järjste puärrsipoóddid, koin sagstõlleš sää́mmlai häiddâkksai peâmmtuâáj siiklaž õôdâsviikkimest da sää́mmlažvuõđ lokku vä́lđdmest häiddâkksai peâmmplaanâst. Sää́mvuúvd häiddâkksai peâmmpersonkåǻdd vuä́ssõödi hankkõözz äíg̊gen järjstum vitte õôdâsviikkâm- da škoouljempeívva. Sää́mvúvdde lij sôddâm hankkõözz äíg̊gen sää́mmlai häiddâkksai peâmmpersonkåǻdd õhtsažtuá́jjsäímm, kåǻtt lij raavääm personkåǻdd silttumuuzž da sää́mkulttuur vuâmmšumuuzž tuấjast da õôudääm kåǻddi da Sää́mtég̊ kôskksa õhtsažtuâáj.

Õôdâsviikkâmhankkõözzâst lij rajjum vuôssmõs sää́mvuúvd õhtsaž sää́mmlaž peívvhåiddâkksai peâmmplaann õhtsažtuấjast personkåǻdd, puärrsi da jeéres ä́šstobddjivuím. Häiddâkksai peâmmplaan čuäjtet vä́lđded ânnma sää́mmlai dommvuúvd kåǻddin da Lää́ddjânnmest. Sä́mmlaž häiddâkksai peâmmplaan teúdd vä́lđdkåǻddlaž ohjumuuzž.

Sä́mmlai häiddâkksai peâmmplaan miérren lij ohjjeed sää́mmlai häiddâkksai peâmm tuâáj šlaajj da siisklaž čôôđđtumuuzž da õôudeed kääzzkõözzzi õôutverddsa čoođtumuuzž.

Sä́mmlaž häiddâkksai peâmmplaan raajjâmprosess lij leä́mmaž vuéss veeidâs sää́mvuúvd õhtsest õôudâsviikkâmtuá́jast. Plaan lij õin tarbb õôudâsviikkâd âalddbužže tuéjjeemnää́l õhtsažtuấjast sää́mvuúvd personkåǻdd, puärrsi da jeéres õhtsažtuá́jjlaivuím.

Õôudâsviikkâmtuâáj toimmjemnää́l da tuâájj lie leä́mmaž tuấjjlaaid ouddlõs prosess. Vuä́ssõödi lie leä́mmaž puârast čoönõõttâm õhtsaž toimmjumužže. Õhtsaž täävvtözzâni lij juá́tked õhtsažtuâáj râåstt kåǻdd raáji kåǻdd kääzzkõözzid järjsteést.

1. SÄÄMMALA LÄÄDDJÄNNMEST

Säämmala lie Euroopp Union vuúvdest odinakai alggmeér, koin lij jiíjjes historia, kiöll, kulttuur, jiéllemnää́ll da identiteett. Säämmala lie jälsstam Skandinavia da Lää́ddjännam tấvv- vuéssin da Kuâlõõggnjaargâst juún õuddal ann’jõõži valdiai da valdiaraaji šõddmuužz. Tän vuúvdkaååčcad sää́mjânnmen. Säämmala lie neeljj valdia vuúvdest laskkeemnää́l miéldd 60 000–100 000 jiõggâd. Lää́ddjännmest säämmala jällste Sää́mtégg eéjj 2007 tiâttnorlõõgi miéldd 9350 jiṍggâd, koin nuút 38,3 % jällste säämmalai dommvuúvdest (3577). Dommvuúvdin tarkkeet Enontekiö, Aanar da Úccjoogg kåǻddi vuúvdid di Lappi pälggasvuúvd Suä́djel kåǻddest. Loopp saámin jällste dommvuúvd åålgbeä́lnn jeéresärnn Lää́ddjännmest (5129) da ålggjânnmin (644).

Lää́ddjännmest mainstet kooum jeéres sää́mkiöll; aanrõžkiöll, nuõrttsää́mkiöll da tấvvsää́mkiöll. Arvvõozzi miéldd vä́jjag biéll saámin maainâst sää́mas. Tấvvsää́m ânne 70- 80 %, aanrõžkiöll da nuõrttsää́mkiöll kuhttuid vueéll 15 % sää́mkiöllsain saámin. Eéjj 2007 statistiikk miéldd juún pấjjel 70 % vueéll 10- åkksain sää́mpäärnain jällste säämmalai dommvuúvd åålgbeä́lnn.

Säämmalai puṍtti ääíj visio lij, što säämmplain alggmeér sâájest lij jiélli sää́mkiöll da raavâs õhttsažkấddvuõtt, kook tuṍllje pấjjen, ravvee da õõudee sää́mkulttuur kulttuure kuulli jiéllemvuéjji seillmuužz da õoudâsviikmuužz di säämmalai jiéllemnää́l, ärbbuâdlaž tiâttmõõžz da ärbbuâdlaži čeä́ppvuõdi väältumuužz odd puõlvvõõggid. Säämmplain lij tiõrvâs jiõčtobddmuš da raavâs õhttekullâmtobddmuš¹.

Aanrõõžž

Aanrõõž jällste õõut valdia da õõut kåǻdd séstt. Aanrõõžži ä́rbbuõđ miélddsaz jeä́llstemvuúvdd lij Aanarjääúr pirrõz. Ä́rbbuõđ miélddsaz aanrõõžži takai jiéllemnää́ll lääi luâttallu vuadðuum tääll, kóst pirḡgumuš šõõddi kuéllstumuuzžâst, puäžžhâiddmuuzžâst, skootthâiddmuuzžâst da mä́ddtuâjast di meä́ccjumuuzžâst.²

Aanrõõž lie šiõttlõõttâm puârast ann’jõž-õhttsažkấdda. Säämmala jiéllemnää́ll da äärvv jeä́la läppjam, péce tõin vuäitt tobdsted miârkid še ann’jõõžâst. Ärbbuâdlaž jiéllemvuéjjest, mä́te kuélstumuuzžâst da puäžžhâiddmuuzžâst vuä́žja määngas õin puâd.

Aanrõžkiöll lij pâi leä́mmaž uúccab sâájest: tõn mainsteeimiérr lij leä́mmaž pââimošân dohatkấdd mainsteeijed³. Eéjtest 1997 aanrõzsää́mkiöll õhttõs já́tt’ti kiõllpiéss (*kielâpiervâl*), kuä́s nuõrmõs kiõlmainsteei lääi nuõrrpoóddâst. Kiõllpiéss diõtt kiõl läppjumuš lij årstam da kiõll lij jeä́llješkuâttam. Aanrõžkiöll mainsteeiji miérr lij Sää́mtégg statistiikk miéldd n. 300.

Nuõrttsää́mmla

Nuõrttsää́mmla lie Kuâlõõggnjaarg alggmeér, kook lie maajja nuúbb mââilmväärin mõõnntam ä́rbbuõđ miélddsaz sokkvuúvdeezz Peä́ccmest. Nuõrttsää́mmla kolle nuõrttsää́mmlaid kiõl da ärbbuõdi beä́lest. Nuõrttsää́mmla jeä́lle ortodoksiâskast.⁴ Nuõrttjõs jiéllemnää́l

¹ Saamelaiskäräjät 2006:4.

² Morottaja

³ Olthuis 2003:568.

⁴ Jefremoff

kuâsttje jm. pihtzin, prääzneč- da porrmõšärbbvuõdâst. Nuõrttsä́mmlain vääžnai õhttsažkǻddvuõd lâazzteei raaji lie jm čeekulttuur, ä́rbvuõd miélDSA siõr, sää́mkadreál, péssertuā́jj, vuä́ddtuâá́j da rään kåådđmuš.

Nuõrttsä́mmla vuä́žju puåd vuõss- sâá́jest šeellmuužžast. Puäžzhäiddmuužž suåvtölle kuéllstumuuzze da meä́ccjumuuzze. Ann' jõõžžast ärbvuõd mielddsain jiéllemvuéjjin puä́žztääll lij miárkkšõövvi puådkäivv vuõss- sâá́jest Čévetjääú́rvuúvddest.

Nuõrttsä́mmla lie čueđi eéjji túmmääm aášsin õðutâst sijddsååbbrin. Vuä́mm ä́šshäiddamnää́ll toimmai še ann'jõžääí́jest; nuõrttsä́mmlai aášsid hâidda nuõrttsä́mmlai õuddooumaž da sää́msuåvtös. Nuõrttsä́mmlai da sää́mvuúvd jiéllemvuéjji, pirggeemvueittemvuõdi da kulttuur pấjjen tuṍlljumuuzze di õðudâsviikkmuuzze lij viõggâst sää́mläá́kk, kóst šiötteed läínn - da tuä́rjeemnaali diõtt jm. miélDD kuéllstumuuzze da puä́žzhäiddmuužž di sää́mvuúvd kääzzkõözzi õðudâsviikkmuuzze.

Nuõrttsä́mmlaid arvvlâdde leéd ann'jõõžžast Lää́ddjânnmest nút 700 jiõggâd. Nuõrttsä́mmla jällste Aanar kåǻdd nuõrttbeä́lnn, Aanarjääú́r saújj-, oo'bđnečč - da äppalčiõggin, ns. sää́mvuúvddest. Síjjin nút kuä́lmõs jäälast sää́mvuúvd åålgbeä́lnn. Nuõrttsä́mkiõl mainsteeji miérr lij pấjhel 350. Nuõrttsä́mkiõll jeä́lljâttemuuzze lie čððtum vuänkõs jeä́lljâttemtuåaim eéjtest 1993 ää́ljeél. Nuõrttsä́mkiõll lij Lää́ddjânnmest mainstum sää́mkiõlin pukin jäänmõzzân vaarrvuấllsaž. Eéjtest 2008 lij kiõl jeä́lljâttemuuzze altuum Ä́vvlest kiõllpiésstoimmjumuš.

2. SÄ́MMLA HÅIDDÂKKSAI PEÂMM’ MUUŽŽ ÄÄRVV DA TÄÄVTÖÖZZ

Håiddâkkssai peâmm’muužžast vuéljet päärnai õuddõözzi da vuõiggâdvuõdi staanmuužžast. Håiddâkkssai peâmm’muužžast lij jõnn miárktõs še päärna puârastpirggeemvueuzze da tiõrvâsvuõd õuddeejen. Tä́st plaanâst håiddâkkssai peâmm’muš fítjet håiddâkkssai peâấmm vä́lkkấddsa liinjâi miélDD siiskläž termmen. Håiddâkkssai peâmm’muš miertõõlâd päärna jeéres jiéllemkruuggâst šõddi peâmmvuâddlaž vuârrvaaitkõzzân, koonn vuõssmõs täavvtõzzân lij õõudeed päärna obbvä́lDDsa puârast pirggeemvueuzze⁵.

Sä́mmlast håiddâkkssai peâmm’muužžast lij miárkkšõövvi rool nút päärnai sää́mkiõl da sää́mmla identiteett ravvumuuzžast mâtë še sää́mmlai seillmuš jiíjjes meerärtlen. Sää́mkiõl mätt’teem- da jeä́lljâttemvästteemvuõd ferttai juékked dâåma, håiddâkkssai peâmmkääzzkõözzi da vuađmätt’tõõzz kõõskâlt.

Sä́mmlast päärnast lij vuõiggâdvuõtt tuä́rjõõttâd håiddâkkssai peâmmkääzzkõözzid šõddâd jiíjjes kulttuur vuä́ssližzen da ânškuétted sää́mmlaid teâđaid, čeä́ppvuõđid, naalid da aarvid. Sä́mmla håiddâkkssai peâmmtoimmjumuuzze vuađđan lie sää́mmla äärvv, kook lie jeérben kiõll, ruått, õhttsažkǻdd, raavâs identiteett, luâtt, ä́rbvuõd miélDSA jiéllemvuéjj, sooggbiéli kôskksaž tää́zzärvv da ooumažvuõtt, määñgkulttuurvõtt, rääuh da suåvâdvuõtt.

⁵ Stakes 2005:13.

Sä́mmla häiddâkksai peámm'muužž mie'rren lij ooumaž, kii lij jiõ'ččvuadlaž, vasstõõzku'e'ddi, sosialaž, luândd da siltteem beä'lest määngbeä'llsaž da keä'st lij jii'jjes tätt da ärvvstõõllâmoodd da kii pirgäad odđäiggsaž öhtsažkåå'ddest.

3. SÄÄ'MKIÖLL HÅIDDÂKKSAI PEÂMM'MUUŽŽÂST

Ķiöll lij ouumu jorddmõõžž da vuârrvaaiktõõzz vuadđ. Ķiõl veäkka ooumaž teâđast jii'jjes, šõddâd jii'jstez fi'ttjõõzz da še kommuunkâstt pirrõõzin. Tän-nää'leld ķiöll toimmai öhtsaž määilmen da kulttuuren raajjjen. Sä́mmla lie mättjam jii'jjes jeä'llstemvuudin lee'd jee'res ķiõli da kulttuurivui'm õõutsââ'jest da tän diõtt lie täu'ja määngkiõllsa da ovdde ärvv puerr ķiöllčeä'ppvuõtte.

Sää'mkiölin tarkkeet pukid Lää'ddjânnmest maisntum sää'mkiõlid, tâ'vv-, aanrõz- da nuõrttsää'mkiõlid. Lää'ddjânnam sää'mkiõl kolle meeraikõskksaž klasstõõllmuužž (UNESCO Red Book) mie'ldd vaarvuâllsaid ķiõlid. Lää'ddjânnmest mainstum aanrõz - da nuõrttsää'mkiõlid klasstõõlât tuõdsânji vaarvuâllsaid ķiõlid. Sää'mkiöll lij valddum ee'jjest 2002 EU komissio tuõdsânji vaarvuâllsai ķiõli programme. Sää'm ķiõli vä'lldvaarr lij tõn pirreei vä'lldkiõll- da kulttuur.

Sää'mkiõli seillmõš õõlgad, što öhtsažkå' dd rää'jj ķiõli sei' llmužže da õuddnumužže ri'jttjeei õuddldõõzzid. Tät õõlgad puki sää'mkiõli pää'i'k positiivilaid jee'rab tuâmid. ķiõli seillmõš õõlgad še tõn öhtsažkå' dd vuä'sslai vuâmmşâddmuužž, mii kuâsttai piârri ķiõl va'lljumužžâst. Alggmee'r ķiõli âannemvueittemvuõdi ra'vvumuš pukin jie'llemvuu'vdin lij vääžnai ķiõl sei' llmužže da õuddnumužže. Sää'mkiõllsaž pei'vvhâidd le'be kiõllpie'ss vuäitte lee'd päärna odinakai sää'mkiõllsa pirrõõzz.

Sää'mkiõllsaž pei'vvhâiddmužže puõ'tti päärnai sää'mkiõl vaaldšummuš vuäitt lee'd seämma jee'res tääzzin. Tâ'vvsää'mkiõllsest pei'vvhâaidâst kiõlsiltteem beä'lest jee'restääzzest åârai päärna šeätte seämma ärtla. Eärben vâ'žzelvuõttâni lij tõt, mä'htt häiddâkksai peámm'muužžâst vää'lled lokku päärna kiõlvuadlaž taarbid määngnallšem päärnai ärtleest, ko'st lie jee'restääzz mättjeei da kooi kiõlsiltteem da tuä'rjtaarbb vaajtâlle jiânnai. Jos päärna kiõlmättjem rijttjeei tuä'rjumuuzž jeä't vuâmmaš tõt vuäitt viikkâd sää'mkiõllsa päärna kiõl vaajtumuuzže lâä'ddkiõllâni. Pukin häiddâkksai peâmmkääzkõõzzin ferttai ainsmâ'tted päärna õõutverddsâž vuõiggâadvuõtt jii'jjes ķiõlle da kulttuure.

3.1. Sää'mkiöll vuõssmõzzâni le'be nu'bbañ kiõllâni

Uu'ccbi sââ'jest åârrjid lij vääžnai jii'jjes jie'nnkiõl mättjem lââzzen tõn seillmõš. Jie'nnkiõl lij ouumze cõnstõk jii'jjes kulttuure, identiteette da ruâđid. Tõst lij miârktõs še teâđ, jorddmõõžž da raajjâmuužžâst kiõllâni. ķiöll lij vääžnai pukin häiddâkksai peâmmtoimmjumuuzžin, tõt lij vuârrvaaiktõõzz neä'vv da lokkçooud puknallšem mättjumuuzže.

Lää'ddjânnmest lie sää'mpiârri, koin päärnai vuõsskiõllâni lij sää'mkiõll, kåå'tt lij seämmast še kuhttui puärsi jie'nnkiõl da piârri dommkiõll. Päärnaž mättai lâä'ddkiõl mânjglubust takainalla škooule mõõneest. Häiddâkksai peámm'muužžâst päärnaž vuäitt õõudeed da ra'vveed sää'mkiõlâas määngbeä'llsai kiõlâânnemnaali mie'ldd.

Jäänaž sää'mpäärnain šadd kuei't kiõl da kulttuur piârrjin. Sij mättje kue'ht - le'be ju'n koumm kiõl šoddâm rää'jest. Sää'mkiõllsest häiddâkksai peâmm'muužžâst lij kõõskâs rool päärna simultaanlaž⁶, määngkiõlsâžvuõd da kiõlvuadlaž identiteett tuä'rjumuuzžâst nu't, što päärnaž âstt škooule puee'r kiõlsilttumuuzž što vuäitt vuä'ssõõttâd sää'mkiõllsaž mätt'tõzze.

3.2. Sää'm kiõll kiõllpie'sskiõllân

Kiõllpie'ss lij vue'l l škooulâkksaid kiõl beä'lest uu'ccab naroodd le'be alggmee'r päärnaid tarkkuum pei'vvhåiddppäi'kk, ko'st vaarvuâllsaž kiõl kâitta serdded päärnaid maistee'l tõn sijjid čõõd ää'i j aalgâst ää'ljee'l, hât- i sij jie fi'ttječe kiõl kiõllpie'ssä puädeest. Kiõllpie'ssest âaned kiõl-lauggetmnää'l. Kiõllpie'sstoimmjumuš lij vuõinnum pue'rren nää'llen vaarvuâllsai kiõli jeä'lljâttmuuzžâst.⁷

Kiõllpie'ssest mainsted pâi sää'mkiõl, ij-ga personkâ'dd jáârgglâadd mainnseezz lää'ddkiõlle ni aalgâst, ko päärna jie võl tõn fi'tte. Kiõl mättjumuuzž tuä'rjeed tulkkee'l mainstumuuzž seävee'l, jiõnnee'l, kaartivui'mm, neä'vvaivui'm, lau'lljivui'm da likkeel'l. Še persoonkâ'dd maainâst kõskkneezz pâi kiõllpie'ss kiõl.

Passiivlaž kiõlsiltteem õuddnem mie'ldd päärnaž tuõstskuätt siõmmnai siõmmnai aktiivlaž mainstumuuzže. Päärna uu'vded mättjed kiõl jii'jjes hoodd mie'ldd. Päärnaikõskksaž kiõllân lij täu'jja lää'ddkiõll. Vâ'žzelvuõttâni lij vuä'žžad päärna kommunkâstted še kõskkneezz sää'mkiõlle.

3.3. Sää'mkiõl mättjem öhttsaž täävtõõzz

Juõ'kkpei'vvsai tuâimi öhttvuõdâst kiõll toimmai neä'vvan, ij jiõčč ärvven. Häiddâkksai peâmm'muužžâst päärna kiõl õuddnumuuuzž õõudeed jeeresnallšem tuâimi mie'ldd. Häiddâkksai peâmm'muužžâst päärnaž

- ra'vvad sää'midentiteettes da kulttuures
- õõudâsviikkâd määngbeä'llsa kiõlânnemvueittemvuõdi veäkka kiõlâas juõ'kkpei'vvsain tuâimin; päärnaž sagstâall, kõõjjâd da maainâst jii'jjes jurddjin, tobddmuuzzin, ä'jstõõzzin
- vuä'žž veeidas teâd da kiõ'čclâsttmuuuzž jii'jjes kiõlâst, kulttuurärbbvuõdâst da historiad da kiõčclâ'st tõn ärvvsõs ä'ssen
- tuõstskuätt ânnnet da õõudeed aktiivlašnalla kiõl
- õõudâsviikkâd kiõlvuadlaž tiâttmuuzžâs

Päärna kiõlmättjem diõtt lij vääžnai, što piâr, ruått da öhttsažkâ'dd šeâttâtte kiõl mättjumuuzže miõdâlt da tuä'rjree tõn aktiivlažnalla.

Päärna sää'mkiõl ravveem neä'vv:

- mainnâz, arvvtõõzz, tiivtt
- roolsiõr, kuuhlâžteatter, čuäjjtõõlmõš
- musiikk, jooik, leeu'd, livdet, laulli
- radio, video, lõõst, kee'rj, speâall, televisia
- puärsi, ruâdi da öhttsažkâ'ddvui'm ärbvuâdlalaž ee'jj-jârrõzze ko'lle ö'htte määngbeä'llsa kiõlânnemvue'jj: tuââ'j, kiõ'tt -tuâ'jai raajjmuš, luâðastliikkumuš, kåvvstõõllmuš, mie'ccest jáâttmuuzž, kaaunõõttmuuzž, kõ'ljumuuzž da šõddmuuzž

⁶ samanaikainen

⁷ Pasanen 2003:33.

- ke'rjjtum sää'mkiõl kuâsttjumuš õõutiloogg fyyslaž pirrõõzzâst (ilmtõõzz, peâggtoõzz, kaart, kõõlb dkñ.)
- ke'rjjpõõrtin da muzein kõ'ljumuuzž
- vuârvaaiktojeeresâkksai sää'mpäärnaivui'm
- õhttsažtuâ'jj ja'rssi hâiddâkksai peâmmõõutilooggi, kiõllristtjeä'nn da - ee'jj, sää'mmla media, sie'brrkâa'ddi da õhttõõzzi vui'm
- sagstõõllmuš - da škoouljemsoõdmuužž puärrsid

3.4 Arggpeeiv õuddmiârkk kiõl mättjem õudâsviikkmužže

Miõđlaš, staanlaž pâread di vuõrâsoummu da pâärna kõskksaž na'ddjõs da tää'zzärvv smellkâstte pâärna aktiivlaž kiõl âannmužže. Pâärna kiõlvuadlaž teâđstumuuzž õuddnumužže pâernast ferttai lee'd jiânnai määngbeä'llsaž kiõlânnem vueittemvuõtt puki tuâimi õhttvuõđâst. Pâärna kiõlvuadlaž teâđstumuš õuddan kiõlin siõreest, tiivid looggeest, lääuleest da jee'resnallšem kiõl åablkid tobddstõõdeest. Kiõlvuadlaž teâđstumuš räjj vuâđ lookkâm - da ke'rjitem silttumužže.

Vuõrâsouumaž vuäitt tâ'jja vuâmmšekani mainsted pâärnže kue'ddtekani suu vuâsttvuârrlaž mainstumuuzž. Sagstõõllmuuzžâst lij vääžnai u'vded äi'gg pâärna jii'jjes ju'rddjid da mainnsid. Vuõrâsoummu ferttai teâđstee'l vuâmmshed jii'jjes kiõl âannmužž, što tõt le'cõe nu't määngbeä'llsaž ko vuäitt. Pâärnaivui'm vuäitt juõ'kkpeei'v harjtõõttâd kiõl õõutsââ'jest jm. laullji, laaulsiõri da tiivti veäkka.

Pâernai kiõlânnemnaali määngbeä'llsen čõõdtumužže pâärnaid vueitet jue'kked uu'cces ärtlid õuddmiârkkan ââ'jj mie'ldd. Täu'jja tõk pâärna, koin sää'mkiõl il'la võl čuu't raavâs, mainnste kõskneezz miõltes lääddas. Ärtlid raajeest täid pâärnaid piijât jee'res ärtlid sää'mkiõl ânnem ra'vveem diõtt. Uu'cces ärtlin jää nab äi'gg kiõtt'tõõllâd pâärna jii'jjes kiõ'čclâsttmuuzžid, tobddmuuzžid le'be pâi mainsted. Kiõl mätt'tõõtti pâärnaivui'm tobddmuuzži õudde puhttmest âaned veä'kk'en kaartid, likkumuuzž, jiõnid, seä'vvmõõžž da mainsted seämmast mäkam fittõõzz tõid kolle. Ää'rjez pâärnaž taarbaš ää'i'j da tue'rjj mainstumuuzžâst. Tõn diõtt lij vääžnai, što puk sagstõõllâmnää'l suin ânet äu'kk'en aktiivlažnalla. Tääzzverdsaz da staanlaž kontaaktk rajaajmužže tuâ'jjaž vuäitt šiõttõõttâd pâernai fyyslaž tâzze šâ'llda. Pâärna vä'lde kontaaktk heâlpben da vuõrâsouumaž vuäitt ciylmõõvvâd kulddled da sagstõõllâd si'jjivui'm. Vuõrâsouumaž ohjjad aktiivlažnalla pâernai siõrrsõddmuuzžid tuâ'rjeel seämmast pâernai sää'mkiõlânnmuuzž. Siõm pâärnaid mainsted jiânnai jee'res hâiddsõddmuuzžin (jm. njuõzžikvaajtem, põõzzõõttmuuzž da teâvõõttmuuzž õhttvuõđâst) nõõmtee'l seämmast jee'res roopp- pie'kkid da pihttzid.

Tue'jjeemnää'l õuddmiârkk kiõlvuadlaž teâđstumuuzž õodâsviikkmužže⁸:

Kiõl jiõnneemraajâlm:

Tiivti da laaulsiõri veäkka pâärnaž tobddstâatt sää'mkiõl jiõnnõõzzid da sääntuâ'jaid, mä'htt jee'resnallšem jiõnnõõzzid vuäitt õhttvuõđâst. Jeeresnallšem sää'nnpaariid (säännpaar, kook rätkje kueimstes õõut jiõnnõõzz vuâđalt) siskldeei tiivti veäkka vueitet u'vded pâärnže peägtâ'sttd tõst mä'htt jiõnnõõzzid âaned saani rääktkõõllmuuzž. Nâkam tiivti lie jm. tâ'vvsää'mkiõlâst.

- *Hutkás sij aikkaš, Gussa Guossa-Gessa⁹, Čieža čappa čähppes cizáža, Čáhči* ¹⁰

Saani raajõõttmuž:

Pâärna teâđstumuuzž saani åbblkin da saani raajõõttmuuzžâst vueitet õõudeed jeerenallšem harjtõõzzivui'm;

- õhttõs- sää'nnharjitoõzz, õuddmiârkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *guollemuorra - muorraguolli*

⁸ Aikio 2000:179-190.

⁹ Sátnestullamat -kirja

^{10,13} Suga suga su-kirja

- luâð jiõnid muuštt' teei sää'nnharjjtõõzz. Õuddmiârkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *Dappasii gappasii duike*¹¹ *Eallu-laau*¹²

Ķiõl ciâlkraajõõttmuš:

Päärna teâdstumuuzž tõst mä'htt sääñ õhttne nuu'bbid ciâlkjin vueitet õõudeed jeerenallšem tiivtivui'm. Õuddmiârkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *Lei oktii áhkku* (aika åâblek), *Beahká viessu* (relatiivilause)¹³, *Meahcci eallit* (veerbi persoona åâblek), *Okta guolli vuodjá* (veerbi taaibtumuš)¹⁴

^{11,12} Cuonjáeatni hoahkamat–kirja

¹² Ánde da Risten jagi fárus –kirja

4. SÄÄ'MKULTTUUR DA IDENTITEETT

4.1. Sä'mmlaž pärnnpo'dd da peāmm

Ärbbuõd mie'ldd sää'mpiârrjin puärrsin da päärnain šödde alddsõõzz õhttsaž juõ'k'kepi'vvsain tuâ'jain. Päärna ohjee seämmast, ko vuõrâsoumin lääi jii'jstez tuâ'jj. Siõreest pääraň mättji sosiaalaž čeä'ppvuõtta, tue'jjeed tuâ'jj da ânnnet luâđ reeḡgesvuõđid da pirḡgeed kôõrâs luâđâst. Sä'mmlaž peāmm'muužžâst ainsmâtte sosiaalaž vuâmmšemooddaid, kuei'mi lokku vä'lldmužže di tuâ'j da siõr mie'ldd mättjumužze. Sää'mpeâmm'muužž kartt'ii jee'rben vuõigte mes peâmm'muš. Päärna mättje vuâmmšekani vä'luded västteemuõđ tuâ'jaineezz da åârrmest õõutsââ'jest piârrjest da pirrõõzzâst.

Ann'jõžpeei'v peâmm'muužžâst peelkâd võl sää'm peâmmärbbuõtt. Pääraň mätt'teed u'vded pukid oummid äärvv. Cistjumuš šâdd oummi lââzzen luõttu. Päärna jeät vuõi'gest vuä'ppest pe'ce su'nne mainsted šöddmuužžid da mainnsid jä'rrsid lij šöddâm. Oummu šöddmuužž da õuddnumuužž täävvtõzzân lij määngbeä'lrsaž persoonažvuõtt da veeidas silttumuš. Täai ooddai õoudâsviikkmužze peâmmtuâimivui'm kââitad õõudeed päärna vuâmmšõõttâm - da jiõčärvstõllmušoodd, što son pirḡge'čče odđ kroota puõ'tti šöddmuužžin. Raavâs jiõčtobddmuš, čiõlgâs jiõčkartt da raavâs identiteett veäkkad päärna toimm jed jii'jjez õudlõõzzi da čeä'ppvuõdi mie'ldd di jiõ'cces luââlaž nää'leld. Pue'rr teä'ttemoodd mie'ccest likkeest, sagstõllmuužžin da jurddjin lie viâlt'temes puee'r jie'llem vaalđšem diõtt.¹⁵

Sä'mmlaž peâmm'muužžâst uu'vdet äärvv puee' vuâmmšõõttâm - da ärvvstõllmušoodd lââzzen raavâs jiõčtobddmužze identiteette, veeidas silttumuuzž, šiõttâmyvuõđ, sosiaalvuõđ da mä'rddnalla vuõd.¹⁶ O'bbvâ'lldaž täävvtõzzân lij õõudeed päärna jiõčvuâdlaž jie'llest pirḡgumuuzž õhttu da õõutsââ'jest jä'rrsi vui'm. Jiõ'čvuâdlaž pirḡgmuš õõlgad tue'jjeemnää'l čeä'ppvuõdi vaalđšemuõđ lââzzen psyykklaž vaalmâsvuõđ da åâskk tõzz, što vuäitt, silttâd da käunn rä'tkkumuuzžid pro'blee'mid da na'ddjâatt tõzz, što puk vuäitt mättjed.¹⁷

Sä'mmlaž õhttsažkââ'ddest lij ärbbuõd mie'ldd ruâđin da õhttsažkââ'ddest päärna peâmmvuõiggâdvuõtt da -vasttumuš.

4.2. Sä'mmlai kulttuuraarvi vää'ltumuš

Sä'mmlaid õhttee kulttuurlaž äärvv mâ'te ūkiõll, Identiteett, luâtt da ruâtt. Säämkulttuure kolle še ä'rbbvuõđ mie'ldds a jie'llemvue'jj mâ'te puä33hâiddmuš, kue'lstmumuš, meä'ccjumuš, uussmõš da ūkiõtt'tuâ'j. Kulttuura lij še sä'mmlaž.

Sä'mmlai jie'llemnää'll, kulttuur da ä'rbbvuõđ mie'ldds a jie'llemvue'jj lie mutšõõvvâm ää'i'j mie'ldd. Ärbbuâdlai teâđai da čeä'ppvuõdi mättjumuš ij sirddu teä'nab piârrjest luadâlt päärnaid. Sä'mmla kulttuur seillmõš õõlgad še ann'jõõžžâst ärbbuâdlaž teâđai da čeä'ppvuõdi, di vuõiñylaž jeällmõõžž serddmõõžž puõ'ttjid puõlvvõõggid.

¹⁵ Aikio 2007:42-56.

¹⁶ Aikio 2007:

¹⁷ Balto 2008:58, 60.

Sä́mmlaž ä́rbvuõd miél lddsaž tiåttmõš lij obbvuõtt, kåǻtt lij čönnum ooumže da luõttu. Sä́mmla teåd, čeä́ppvuõd da äärvv serddje vuṍsssâá jest tuåimi da tobddmuužži miél ddi njälmmlaž ärbbeni puõlvvõõggâst nu bbe. Sä́mmlaž tiåttmõš siiskâld teåd jie llmest pirgõgumuuzzâst.

YK:n alggmee rpeäggtõõzzâst cielked što alggmee rain lij vuõiggâdvuõtt jeä lljâtted kulttuuräärbes da- naalid da mätt'teed tõi'd puõ'ttid puõlvvõõggid. Ärbvuõdi jeä lljâttsuš lij vääznai sä́mmlai jiõčmie'reem vuõiggâdvuõd, sää́mõhtsažkåå' ddi viõgsmâttem, kulttuur jiõ'čcmäainlaž šiõttmõõžž (ann'jõž-õhtsažkåå' dd vâ'žžlõõzzid) da sä́mmlai puârastpirgõgumuuzž da tiõrvâsvuõd õõudeem diõtt.¹⁸ Õhtsažkåå' dd põõžzi raajlmid fertai raajjâd õuddldõõzzid sä́mmlai kulttuur õuddnumuuzze; õuddmiârkkan kiöll- da kulttuurproggraammi, sosiaal- da tiõrvâsvuõdhuõl škoouljtjem- da õõdâsviikkâm proggraammi mie ldd.

Päärnaž ânškuött häiddâkksai peâmm'muužžâst sä́mmlaid kulttuuraarvid. Häiddâkksai peâmmtoimmjumuš lie puõ'tti kulttuuräärvv, kook lie kiiddõs õhttvuõdâst kuei'mmses:

- Identiteett
- Õhtsažkå' ddvuõtt
- Luâttõhttvuõtt
- Ä́rbvuõd miél lddsa jie lllemvue'jj da pirgõgumuš
- Sooggbie li kõskksaž täá'zzärvv da oumažvuõtt
- Rääuh da suâvâdvuõtt
- Määngkulttuurvuõtt

4.2.1. Identiteett

Identiteett šadd vuârrvaaiktõõzzâst jä́rsi oummivui'm. Päärna identiteett miertõõlljen toimmje päärnze vääznai oummu. Alldõhtsažkå' dd da vä'lkkulttuur vaakite piârri naa'lid mue'kkeed päärna identiteett. Piârjest vaaldseei kiõl vaakite še identiteett õuddnumuuzze.

Identiteett sõddâm vuadðan lij čiõlgâs jiõčkarkt. Ko oummust lij čiõlgâs jiõčkarkt, son tiatt koonn ärtla son kooll da čõõnâatt. Raavâs ruått- da piârkõskkvuõd ravvee õhtsažkå' ddvuõd da õhtsažkå' dda čõõnõõttmuužž. Ouumaž vie'ssad identiteettes nu't jii'jjes õhtsažkåå' ddest ko tõn åâlgbeä'lhn še. Puârast toimmjee identiteett õõlgad, što ouumaž vuäitt tobdddad, što su'st lie seämma vuäddaz da alggpauattmõš ko järrzin seämma alggpue' ttmest åârai oumin¹⁹.

Säémnudrid kuõskki tutkkumuuzzâst cie'lked što sää́mmlaž identiteett vuäitt kuâsttjed jee'res tääzzin²⁰:

5. Persoon kiõčclâ'st sää́mmlažvuõd luâdližzen. Su'st lij täazzteä'ddlâž sää́mmlaž identiteett da son silttâd kiõlâs da siiskâd kulttuures.
4. Persoon silttâd sää́m kiõl, le-ša ij toobbd jee'res kulttuures vue'ssvuu'vdid.
3. Persoon vaaldaš õõut kulttuures vue'ssvuu'vd puârast.
2. Persoon kiõčclâ'st sää́mmla identiteettes neä'vvai mie ldd.
1. Persoon teåðast jii'jjes sää́mmla tuââggbu, le-ša ij haaled puhtted tõn õudde.

Häiddâkksai peâmmtuá'jj tuä'rjjad dommpeâmm'muužž da vaalmašt odđ puõlvvõõggid toimmjed odđäiggsaž sää́mõhtsažkåå' ddest. Kõskksaž tuâ'jan lij väälited teåd saa'min mee'rrân, kulttuurärbvuõdin da jie lllemnää'lín positiivlažnää'leld nu't, što päärnaž kiddâñ jii'jjes kulttuure da kiõčclâ'st sää́mmlažvuõd luâdližzen.

¹⁸ Balto 2008:51, 72.

¹⁹ Magga 2004:29, 77

²⁰ Magga 2004:79.

Tue jjeemnää 1 õuddmiârkk kulttuur- identiteett ravvumužže häiddâkksai peâmm'muužžâst:

- päärna vuâmmšem- da ärvvstõõllmušooddai õoudâsviikkmuš raajeel jee'resnallšem šöddmuužžid, ko'st päärnaž vuä'žž kiõčlâssted da õoudâsviikkâd čeä'ppvuõđid, silttumuuzž, tobddmuužžid²¹
- raavâs ruåttkõskkvuõđ
- sää'mmlai teâđai da čeä'ppvuõđi mätt'tumuš ärbbvuõđ čie'ppi vuäpstõõžâst
- tiâtt ä'mmlai öhtsaž historiast öhttân mee'rrân neeljj vä'lldkåå'dd vuu'vdest
- tobbdstõõđât maaddârää'i ji jie'llem jee'res pââ'jid
- raavâs kôskkvuõtt kiõllärttel vuä'sslaid

4.2.2 Öhtsažkå' ddvuõtt

Sä' mm lain lij raavâs öhtsažkå' ddvuõtt da teâđstumuš jii'jjes vuäddain da soogg vuä'sslain da si'jji jeä'llsâä'jin. Öhttekuullâmtobddmuš piârrja šadd öhtsaž pirgumuužž, õoutsââ' jest jällstumuuzžâst le'be piârri historiast. Sää'mkulttuurest piâr lij veeidas sosialaž öhtsažkå' dd, ko'st ruåttkõskkvuõđ da öhttekuullâmtobddmuš lie eärben vääžnai. Tâ'vvsä'mmlain da nuõrttsä'mmlain piâr lij ärbbvuõđ mie'lđd šöddâm tääujab puõlvvõõggâst. Aanrõõžzin piârri lij tääu'jmõsân õõđpiâr.

Toimmjemvuâđlaž peâmm ra'vvâd puõlvvõõggii kôskksaž öhtsažkå' ddvuõđ. Sä'mmlaid vääžnai ruått-, risttjeä'nn da -ee'jj da kai'mmjärstõk ravvee päärna öhttekuullâm tobddmuužž. Jee'res sää'märtti kôõskâlt lie rää'tktõõzz risttjeä'nni da -ee'jji mie'rín da tuâ'jain. Õuddmiârkkan nuõrttsä'mmla ärbbvuõđâst risttjeä'nn le'be -ee'jj jaämeest lij päärn tuâ'jjan raajjad ristt ää'u'd õõl da kue'dded tõt sinne. Täk vaalktõõzz puä'tte nuõrttjest ortodoksiâaskâst. Nuõrttsää'mkulttuurest ortodoksiâskk toimmai vääžnai sosiaallâsttem nää'llen.

Ann'jõõžâst öhtsažkå' ddvuõđâst lij jõnn vâ'žželvuõtt, ko vue'l 10-âkksain sää'mpäärnain pâ'jjel 70 % jällste sää'mmlai dommvuu'vd åalgbeä'lnn. Sää'mvuu'vdest jee'rben aanrõš- da nuõrttsä'mmla jällste peadgai. Häiddâkksai peâmm'muužžâst lij eärben vääžnai rool tõn ainsmä'ttmuuuzžâst, što päärnaž vuäitt âannet kulttuures õõutâst jä'rrsi ärtla kuuljivui'm.

Tue jjeemnää 1 õuddmiârkk öhtsažkå' dñllisyyden ravvumužže häiddâkksai peâmm'muužžâst:

- mätt'tõõđat ruåtnõõmtõõzzid raajeel'l jii'jjes ruåttkaartt
- tobbdstõõđât päärnai risttjieä'nnid da -ee'jjid da kääimaid
- tobbdstõõđât sääm nõommärbvuõtte da nõõmm o'vddmõžze
- muuštet sää'mmlaid miârkkpee'i'vid
- muuštet ruâđi šöddâmpee'i'vid
- raajât õõutiloogg öhttân lõõnnjâst "öhtsažkå' ddlõõnjj", ko'st päärnai piârri da vuä'ssla vuäitte päärna puutee'st le'be viižhee'st ištled da ju'lsted kâ'ff²²
- kõ'ljet puärrsi kruuggin da puärrsipõõrtâst
- čââpp vuârvaaiktõs jii'jjes sää'mõhtsažkå' dd vuä'sslaivui'm; ee'jjârrõõzz mie'lđdsâ tuââ'j, mää'tkõ, kõ'ljuumuuzž da öhtsaž miermie'lđdsâ šöddmuužž
- ke'rijtõõlmuš (snimldõõgg, pirstõõzz) häiddâkksai peâmmõõutilooggi kôõskâlt
- kaaunõõtmutuuzž jee'resârnn jällsteeji sää'mmlai vui'm
- riâšsat video- da netti kaaunõõtmutuuzžidjee'resârnnjällsteeji sää'mmlai vui'm
- prää'zkjet sää'mmlai mee'rlaipeei'v da mätt'tõõđat sää'm soogg laulli
- raajât jii'jjes liippkaggâmvue'jj liipptempee'i'vi vää'ras da toobdât sää'mliippsymboliikka

²¹ Aikio 2007:48.

²² Balto 2008:82-83.

4.2.3. Luâttõhttuõtt

Sä́mmla lie pâi jeä́llam luâdâl alddsôs jiéllem da jeä́llmôš lij leä́mmaž čönnum luâdjârrõze da eéjj-järrõze. Luâdaunnsid lij önnum keä́lljeél, önnum tõíd mä́rddnalla di cisttjum da hoiddum luâtt. Sä́mmlai ä́rbvuõd miéldsaž tiâttmôš öhttan kôskksââjest ouammu da luâdâl kôskkvuõtte. Luâtt, ooumaž da kulttuur lie kïddsele čönnum kueímeezz. Luâtt lij vuéss kulttuur da ooumažvuõd. Kulttuur seillmužje lij vääznai âannet huõl še luâdâl puârastpirgõgumuuzžâst. Luâdâl âalgče kuullâd kôskksaž vuéssen päärna juṍkkpeívvsaž jiéllem.²³

Tuéjjeemnää́l õuddmiârkk luâttõhttuõd ravvumuuzže hâiddâkksai peâmm’muužžâst:

- lââzztet päärna ekologlaž luâdtiâttmôõžž sä́mmla puâresoumu vuäpstõõžâst, mäid kost luâdaunnsid vuäitt vä́luded da mâm-med, liikkeet jântta, kiṍjjid kuedkani, jeä́t puétkk ååúsid lébe joortõõll kiedjid, jeä́t rooskât
- viiggâd õoudâs päärna luâdâl vuâmmšõõttâm oddaid da luâdast likkeem čeä́ppvuõtte
- mätttõõdat jeeresnallsem jânnmi nõõmtõõzzid
- vuâmmšõõttât juṍkkpeeív sõõj da jeéres luâdõlmstõõggid
- seurrjet eéjjaaíji vaajtõõzzid da tõn vaaiktõõzzid näaúdid da raazzid
- mätttõõdat tobddât lââddaid da meä́ccjiéljjed di tõõi kïojjid
- mätttõõdat âannet luâdâl aunnsid jeéres eéjjaaíjin
- tobbdstõõdât sää́mpäi kknõõmid
- tobbdstõõdât sää́mmlai pââzzpaaikid

4.2.4. Ä́rbvuõd miéldsa jiéllemvuéjj da pirgõgumuš

Puäžzhâiddmuš, kuéllstumuš, meä́ccjumuš da uúcces mä́ddtääll di kïotttuââj da luâdväärai uussmôš lie sää́mmlai ärbvuâdlaz jiéllemvuéjj, kooi tuéjju muš lij määngaid sää́mmlaid jiéllemnää́ll. Tõíd tuéjjeet takainalla öhttuum jiéllemvuékkjen lébe jä́rrsi ämmti kuânj. Puäžzhâiddmuuzžâst lij puäžzhâiddamkulttuurest jiélljid sää́mmlaid jõnn kulttuurlaž miârktoš, tõst puäžzhâiddmužje kooll vuéžžpuuttem lââzzen óbb piârri da soogg jiéllemkruugg mấte sosiaalaž kôskkvuõd, jeä́llstumuš, jåǻttmuš, luâtpirrõz tobddmôš, ä́rbvuõd miéldsaž tiâttmôš, luâdâl ekologlaž âannmuš da sää́m kïotttuââj.

Kuéllstumuš lij leä́mmaž čuedi eéjji sää́mmlai ä́rbvuõd miéldsaž jiéllemvuékk. Aanrõõžz lie kuélshílli Aanar jääǘrest da tõn pirrõõzzâst. Miấrr-reedd nuõrttsää́msiijdi piârrjin léjje vuästemuigâvuõd luõzz kuéllstumužje miâr âlnn da Paatsjooggâst. Luõzz kuéllstumuš lij õin võl Teä́nnsää́mmlai kulttuur kôoskâs raajji.

Tuéjjeemnää́l õuddmiârkk jiéllemvuéjjid da pirgõgumuuzž lokku vä́lddmest hâiddâkksai peâmm’muužžâst:

Puäžzhâiddmuš:

- mätttõõdat čaústõõgg âannmuuzž, puäžžmiârkid, puõccuõõmtõõzzid, siõrât puäžž siõrid
- raajât riižzin puõccuid da úcc pikalõsääídaid olggân -da sest âannmuuzž
- jåådet puäžžpikalõõzzin, vuézzmiârkkumuuzžâst
- seurrjet puõccu ähettmuuzž da jeéres vuéssi äukken âannmuuzž
- kaaggât jeä́kklid, čuõppât vuâšsid, sueínid
- mätttõõdat täkkpuõccu čõõnnmuuzž jiíjjes da tobbdstõõdât puõccu pââčcmuuzž
- mätttõõdat neeb da sää́mnéeib âannmuuzž

Kuéllstumuš:

- mätttõõdat kuéli nõõmtõõzzid, jeéresnallsem šellemnaalid da kuélkiõtt tõõllmuuzž

²³ Balto 2008:47-50, 57.

- seelet kea'dda kue'l kâlhdjest vuä'ggee'l, juunjsivui'm, kooukivui'm, katiskain, kåålgtee'l
- seelet keä'ssa kue'l sää'i'mivui'm, vuä'ggee'l, perhoin, katiskain, kuu'kkes seeimain, puä'rvin
- seelet kue'l sää'i'mivui'm, nue'tee'l, kuu'kkes seeimain, kolkktee'l da puä'rvin
- seelet kue'l tä'l vva juunjsivui'm, nue'tee'l, vuä'ggee'l da kooukivui'm
- mätte'töödat sääimaai teevvmuužž, kue'l lstem neä'vvai da võnnâs huõ'lmõõžž

Meä'ccjumuš da uussmõš:

- mätte'töödat tue'jjeed ree'ppkiõlid
- mätte'töödat tobddat jee'res meä'ccjie'l lji kiõ'jjid da šellemnaalid siltteeja vuäpstõõžâst
- uussât mue'rjid

Mä'ddtääll:

- tobbdstõõdât kuuzzi da saauži hâiddmužže kõ'l ljee'l skoott - da saužztäälain
- tobbdstõõdât šâddtuâ'jaid, kââlvet pââttâk da jee'res raazzid

Porrmoš kulttuur:

- riâšsat mie'rää'i ji mie'l dld sää'mmlaid porrmošspeei'vid da leibbjempee'i'vid ärbbyvuõd mätteeji vuäpstõõžâst
- valmštet porrmožž juõ'kk peei'v
- suõvstet kue'l da puõccuvue'žž, valmštet sältvue'žž, sältkuee'l
- mätte'töödat mue'rji seillmõõžž da noorât poorram luâttraazzid; rää'zz rää'ss (vainööputki), sältsuei'nn
- tobbdstõõdât sää'mmlai ärbbyvuâdlaž talkkâmraazziid da tõoi âannmužže

Aazzmuš:

- raajât sää'mmlai ärbbyvuâdlaž jeä'l llsââ'jid da raajlmid (öuddm uu'ccesmaallid): kåâvas, kuäđaid, jeeresnallšem äaitaid
- ceäggötet kåâvas da mätte'töödat tõzz õ'htekuu'lli vue'jjid; tollkie'dji da tuõrgg vižžmuužž, kåvväs jee'res pie'kkid, porrmož

Sä'mmlaž kiõtt'tuâ'jjärbbyvuõtt lij čuu't ree'gges da jie'lli vue'ss sää'mkulttuur. Kiõtt'tuââ'j lie âanninemneä'vv da tõoi valmštet vuađđ lij ärbbyvuâdlaž tiâttmuužžâst. Säämkiõtt-tuõ'ju ko'lle jm. muõrr-, čuä'rvv- da čoú'ddtuââ'j di pe'sser - da tâ'nnke'rrjumuužž, liânttkåâđđmuš da sää'rõgpihettzi valmštumuš da heä'rvtumuš parõguum liânti da liântivui'm.

Lää'ddjânnam sää'mmlain li vi'tt sää'mpihetsi vä'l ddmall.: Teännjoogg, Enontekiö-Kautokeino, Vuotsö di aanrõõžž da nuõrttsää'mpihettâž. Pihttsi maall da heä'rvtumuš seurrje sää'm kiõll raa'jid. Täärkben kiõ'ccee'l pihtzimaall vuäitte vaajjtõõllâd še sooggi le'be piârrji sest. Nuõrttsä'mmlai piiutâz rätkkai jäänmõsân jeeres sää'm pihtsin muušt' tee'l karjilõõzzi mee'rpihettid. Sää'mmlaid piiutâz lij vue'ss sää'midentiteett. Sää'mkulttuures meer čeä'pptuâ'jj da tõn siiskeeli estetiikk lij rää'tkkani vue'ss jie'llmest da tõst lij jõnn õhttsažkâ'ddlaž miârktõs. Pihtzi, keä'ppri, vuõddjii heärtem åâblek da eeu'nn õlmimee kuullmõõžž koonn-ne sokke le'be šuurab vu'vddõhttsažkâ'dda da ravvee õhttekuullâmtobddmuužž. Kiõdiraajjâm veäkka päärnaž mätta u'vdded äärvv kiõdcheä'ppvuõtte arggjie'llem äu'kkceä'ppvuõttâñ.

Tue'jjeemnää'l öuddmiârkk kiõtt'tuâ'jj ärbbyvuõdâst hâiddâkksai peâmm'muužžâst:

- raajât kuuhlaid sää'mpihettid
- kåâcčad kiõtt'tuâ'jj da musiikk čeä'ppid vuä'psted sää'mpihetti âannmuužžâst
- tobbdstõõdât jee'res sää'märttli sää'mpihettid da keä'pprid
- raajât pe'sser tuâ'jaid
- kåârjed oollaid, pâânet snalddjin, kåâdet rää'n
- raajât oll-lââ'jjtuâ'jaid (kee'st, liânti poonjimoš/pa'rõgumuš, raabbâl-liântt, sää'mvaa'cc)
- valmštet puõccutue'l jâst čeešn, raajât češnn- da čoú'ddtuâ'jaid
- raajât muõrâst da puõccutääü'test jee'resnallšem neä'vvaid
- ääutet, nie'sket da saltjed kammzid, raajât kaa'mmisuei'nid

- kâškkeet keadđa nu'kkež čõõudid da raajât čõõudest kiõtt-tuâ'jaid da kue'll taautin heä'rvid

4.2.5. Sooggbie'li kõskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt

Sää'mõhtsažkåå'ddest neezznin lij historialaž vuâđalt leä'mmaž tääzzverddsaž sââ'jj åummaivui'm, koozz takainallšem lij leä'mmaž rooli, tuâ'jai da jie'llemkruuggi symmetralažvuõtt da kuei'mez tiu'ddeemvuõtt.

Håiddâkksai peâmm plaanmuužžâst da čõõđtumuuzžâst ââned huõl sooggbie'li kõskksaž tääzzäärvv čõõđtumuuzžâst nu't, što päärnaž vuäitt õuddned sooggbie'llrool vuõrddji raajjtõõzzikani. Mättjemest da identiteett ravvumuuzžâst vä'lدد ded lokku niõdi da paarni jäänmõsân jii'jjesnallšem nää'l toimmjed. Päärn vuäitte kiõ'čclâstted luâđast toimmjumuuzž miõllsubun ko sest tue'jjumuuzž. Niõđ lie tâu'jja jää nab aktiivlaž sest. Håiddâkksai peâmm'muužžâst vuäitt âânned äu'kk en luâđ raaveed paarni jiõčna' ddjõõzz še sijjid veeres pirrõõzzâst. Da västtee'l âânned äu'kk en niõdi aktiivlažvuõđ sest raaveed si'jji jiõčtoimmjemvuõđ õuddmiârkkan luâđast.²⁴

Sä'mmla vuäinnmõõžž mie'ldd mä'rddnalla jeä'llmuš lij ooumžen jeä'llmõš. Mä'rddnalla jeä'llmuš da vuõiggâdvuâđlåžvuõtt rä'jje oummu vuad. Täävvtõõleest puee'r jie'llem vaaldšemvuõđ ooumaž pârgg miertie'đee'l jie'lled vaaldsee'l da mä'rddnalla.²⁵ Ooumažvuõtte kooll še suâvâdvuõtt da oodd pirggeed jeeresnallšem oummivui'm da luâđast²⁶. Håiddâkksai peâmm'muužžâst tääzzäärvv da ooumažvuõđ vueitet õõudeed jeerenallšem nazvaan – sagstõõllmuužživui'm da rool siõrivui'm, koin harjitoõlât jii'jjez tobddmuužži, -ju'rddji da kiõ'čclâstmuužži õudde pohttmõõzz.

4.2.6. Rääuh da suåvâdvuõtt

Määngkulttuurlaž 'ddest oummu silttee toimmjed õhttsažkåå'ddest vä'lđdnoormi mie'ldd da šeätte mõõnteškani persoonlaž jii'jjesnallšemvuõđâs da kulttuures. Sä'mmlaid lij luâdmie'lđdsâž ooccâd kiõ'čclâsttmuužžid jeeres kulttuurin, ooccâd õhttvuõđid räätktõõzzid da šiõtteed õhtte kulttuurlaž risttreiddsažvuõđid jie'llemvaalđšem da pirggeem pue'r rumužže. Pue'e'r teä'ttemodd mie'ccest likkumuuzžâst, sagstõõllmuužžin da jurddjin õõudee še puee'r jie'llem vaaldšummuuzž. Päärnnavui'm sagstõõleeest vä'lđded lokku obbvää'lđelt puk a'šsu vaaikteei raajj' jid, le-ša jeä't çorran ää'shest.²⁷

Sosialaž vuâmmšemoodd da kuei'mi lo'kku vä'lđdnuš lie vääžnai sosiaalâžvuõtte šõddmuužžâst. Ruåttkõskkvuõđi kaggmus da päärna mie'ldd vä'lđdmõš jee'resnallšem tuâ'jjstõõllmuužžid õõudee päärna sosiaalvuõđ.

4.2.7. Määngkulttuurvuuõtt

Sä'mmla jällste neeljj jee'res valdia vuu'vdest da jeä'lle määngai kulttuurvaaitkõõzzi vue'lnn. Tât õõlgad oummust pue'e'rid määngkulttuurlažvue'jjid di määng jânnam mee'rceä'ppvuõđi silttumuuzž. Sä'mmla pâ'rõõge peâmm'mee'l õõudeed tâi'd jii'jjesnallšemvuõdid.

Määngkulttuurvuuõtte mätt'tjem sizz kolle positiivlaž da aktiivlaž kulttuurkõskksa vuârrvaaiktõõzz, jee'resnaašemvuõđ cisttjumuuzž di nåkkmi čeä'ppvuõđi da teâđai mättjem, kook lie õuddldõõzzân

²⁴ Balto 2008:84, viitattu teoksessa Baer 2007.

²⁵ Aikio 2007: 109, 113.

²⁶ Balto 2008:58.

²⁷ Aikio 2007:107, 52, 55-57.

mäǟngkulttuurlaž öhttsažkåǻddest spraavvdööttmužze. Håiddâkksai peâmm'muužžâst päärnast fertai lee'd vueittemvuõtt öoudâsviikkâd kulttuurlaž tiåttmuužžâs da jee'resnallšemvuõdi öhttvuõdi fi'ttjõs. Pue'r vuâmmšööttâmoodd veäkkad vuâmmshed še uuccmõözzid kulttuurrää'tktöözzid da ravvõs kulttuurfî'ttjõözz veäkka ooumaž pâsst jee'res vue'jjin mue'kkeed toimmjumuuzžas kulttuurtuâ'kkxes vuadâlt.

Päärna peâ'mm'mužze vuä'ssõõdi âalgče teadstee'l ohjjeed päärna kulttuurlaž teadstumuuzž. Jeä'leest mäǟngkulttuurlaž pirrõözzâst ooumaž kaaunâatt juõ'k'peei'v nuu'bb kulttuurõlmstõõggid da rä'tktöözzid. Jie llmez vaaldšumužze son räejj öhttvuõdid kulttuurlaž rää'tktöözz kôskke da âann rä'tktöözzid äu'kken jie llem vaaldšumuuzžâst. Kulttuurlaž teadstumuuzž veäkka ooumaž vuäitt fi'ttjed jee'resnallšemvuõdi öhttvuõdid. Mäǟngkulttuurlažvuõd seilljem õdlgtõzzân lij, što kulttuur jee'resnallšemvuõdi kôskâlt lij positiivlaž öhttvuõtt. Kulttuurlaž rää'tktöözz kaggmuš tuejad tõn, što ooumaž veältrad nuu'bbest kulttuurest puõ'tti aa'ssid kiõčlâastee'l tõid vaarrân jii'jjes kultture. Tät tuõ'lai pâ'jen öuddkäddmõözz da o'vdd vueittemvuõd kulttuurlaž iilbšumuuzž. Öhttu suåadvuõtte põrggi mäǟngkulttuurvõott ij staann kulttuurlaž ij-ga persoonkôsksaž täazzäärvv. Luâdlâz mäǟngkulttuurvõott lij vuadâdan öhttsažvasttumumuuzž, ko'st nuu'bbid persoonid da kulttuurid šiõttõõlat täazzäärvv mie'ldd..²⁸

Tue'jjeemnää'l öuddmiârkk mäǟngkulttuurlažvuõd arvvstumuuzž da kulttuur fi'ttjõözz öoudâsviikkmuuzž hâiddâkksai peâmm'muužžâst:

- mainsted päärnže mäǟngnallšem da -miârkkšeei mainnsid
- raajât šõddmuužžid, ko'in päärnaž piäžž arvvstõõllâd kulttuurlaž rää'tktöözz kôskksaid öhttvuõdid (ij rä'tktöözzid) da sagstõõllâd tõin
- raajjâd vue'jjid, ko'st päärnaž smeâtt jii'jjes kulttuurlaž kiõ'cclâsttumuuzžid
- viikkad öoudâs päärna vuâmmšööttâm - da ärvvstõõllmušoodd järjstee'l öhttsaid šõddmuužžid kulttuur ee'tkeejivim

4.3. Sä'mmlažmusiikk, tanss, maainâzärbbvuõtt, čeä'pptuâ'jj da ke'rjillažvuõtt

Sä'mmlast musiikkest lij vääžnai kulttuurlaž da öhttsažkå'ddlâz miârktôs. Luohti, leu'dd, livđe le'be nuõrttsä'mmlaž reäkmõšärbbvuõtt vuäitt lee'd persoon tobbedmiârkk, sue'les mainnsi mansteei, öhttvuõd raajji, hääskteei, rääkkesvuõd tobddsteei, viggteei, luâdlâz da meä'ccjie llji kartt'teei, päärnai peâmmmai le'be neä'vv nuu'bb oummu mošttmuuzž da pecclâsttumuuzž. Sä'mmlaž musiikk ärbbvuadlaž åablkest lij läppješkuättam da tõn čuäjtumuš da tue'jjumuš lij occnam. Ärbbuâdlâz musiikk pâldde lij jeä'lljam ärbbvuõttmusiikk odđ åablkest. Ä'rbbvuõd mie'lddsâz musiikk lij öin sä'mmlaid vääžnai identiteett symboli da öhtte noorri viõkk. Ärbbuõttmusiikk jeä'lljâttmuuzž lij vääžnai, što hâiddâkksai peâmm'muužžâst päärnain lij vueittemvuõtt kuu'llâd da vœi'nned musiikk čeä'ppid.

Kadrealsiõrr lij jáåttam Ruõšjânnam kulttuurkruuggi mie'ldd nuõrttsä'mmlaid. Nuõrttsä'mmlaž kadrealsiõrr lij neeljj paar raajjâm, koozz kolle neljj oumma da neljj neljä neezzan. Tanss lij paari kôskksaž vuârrmainstumuš, koonn tue'kken sâitt garmaanmusiikk le'be leudd.

Sää'm maainâzärbbvuõtt lij luâdmie'lddsâz kiõlvuadlaž ålmmeem ree'ggesvuõtt, säänlaž ree'ggesvuõtt da ölmstõõggi mäǟngnallšemvuõtt.. Sä'mmlaž maainâz lij täu'jja kooskaž koonn-ne mooštt, mušttlõözz koonn-ne tuõdlâz šõddmuužžâst le'be nuu'bbest mainnsest. Mainnâz ko'le öhtte täu'jja paaiki-, šõddmuužži-, oummi-, pie'nnei-, puõccui-, jee'resnallšem tuâ'jaivui'mm da

²⁸ Aikio 2007:74 – 96.

luõđain. Sä́mmla musiikk – da mainstemärbbvuõđ miélđd päärnaž piä́zz tiétted Sää́mjiéllem vuéjjid da kulttuure kuulli aášsin.

Kaartčeä́pptuájj lij öhtt ölmmeemnää́ll, kåǻtt ööudâsveekk päärna miõl- likkõõzzid da smellâkvuõđ jiõčõlmmumužžast.. Čeä́pptuájain peâmm'meél kååitad päärna määñgbeä́llsa öödumužž. Päärnaivuím âalgče ânned nut jiânnai ko määñzna luâvas karttvuadlaž ölmmumužž. Eeúnid da åablkid tobddstõõttmuš konkreettlaž neä́vvai miélđd lij juún miõllsös. Čeä́ppvuõđ kuânstivuím sää́mvuõđ vuäitt kiõtt'tõõllâd määñgbeä́llsânji. Siõmpäärnaivuím täärkmös lij kiõčclâsttemvuadlažvuõtt da aášsi kiõtt'tõõllmuš kaarti da tuejjeem miélđd.

Sä́mmla sää́nânnem ärbvuõtt lij raavâs. Maainâsärbvuõđ serddje öuddal puk päärnaikérjlažvuõđâst. Määñg sä́mmla päärnaikeerj vuadâdâr lij öhttvuõtt arggmâailmmn da kuestkani määñlmmn kõõskâlt. Keérjin pấjan sää́mkiõl reeëgesvuõtt, kåǻtt vueinet vääñzai ä́šsen obb kulttuurärbvuõđ fíttjumužžze.²⁹

Tuéjjeemnää́l öuddmiârkk ärbvuâdlaž teâđ väältumuuzžâst, čäppvuadlaž kiṍčlâstmuuzži da esteetlaž fíttjõõzz raavumuuzžâst häiddâkksai peâmm'muuuzžâst:

- raajât mainnzin da ärvstõõllmuuzžin vuéss juṍkkpeívvsaid tuaimid
- ânet äí õggmiermiéldsa "maainâspeeív" puäresouummivuím
- kiõccât puäresouummivuím vuä́mm kaartid da "muštlet" šõddmuuzžid
- kulddlet da mättt'tõõdat pääiklaž ärbvuõttmusiikk musiikciéppivuím
- tobbdstõõđat jä́rsi vuúvdi musiikkärbbvuõttte
- raajât jiíjjes ööutilooggâst joiku/leúdd/livđe, harjutõõlât jiõnâannmuuzž da čuäjtumuuzž
- siõrât sä́mmlaid siõrid, laaulsiõrid, valmstet sä́mmlaid siõrrneä́vvaid
- tobbdstõõđat čeä́ppvuõđ veäkka sä́mmlaid eeúnid, sää́mpihttid, luõttu jeéres eéffaaíji miélđd
- raajât ööutilokke läägstum aunnsin miine kartt (lõõstin cuõppum kaartid, põmmâi, eeúni âannmuuzž)
- raajât čeä́ppkiõtt-tuấjaid (miõl liikkõõzz âannmuš, odđ idea raajmuš)
- čuäjtet koonn- ne sä́mmla mainnáz, kiõccât sä́mmlaid jiéllikaartid
- tobbdstõõđat sä́mmlaid tiivtid da kérjlažvuõtte, noorât ärbvuõtt tiâđ jm. mainstâätteél
- kååčad pääiklaž sää́m čäapptuájjlaid kṍlljed, kṍlljet čeä́pptuájj- da kulttuuršõddmuuzžin
- tobbdstõõđat sää́m čäapptuójju da symbolid:
Nils-Aslak Valkeapää: eeúni âannmuš, symboliikk
Kerttu Vuolab: čuõppämteknik, kollaazz
Merja Aletta Ranttila: Prinsesskaartt
Brita Marakatt-Labba: kérjeeemteknik, mainnâz
- riâssat sää́mpäärnai öhttsaid juṍkkakksaid čeä́ppšõddmuuzžid

5. SOSIALAŽVUÖTT, SIÖRR, LIKKUMUŠ DA MÄTTJUMUŠ

5.1. Mättjumuš, siõrr da liikkumuš

Mättjemrämm šâdd staanlaž da kuéddteei åärrmuuzžâst, kóst päärnaž vuä́žž vueittemvuõđ jiõčcvuadlaž, jiíjjestuåimmsa tutkâmuuzž da raajmužze. Juõkkkaž päärnaž lij persoonlaž mättjeei. Sto juõkkkaž päärnaž vuäitče kaunnâd jiíjjesnää́ll da tõn miélđd räämm mättjed, tiéddet häiddâkksai peâmm'muuuzžâst määñgbeä́llsažvuõtte še mättjem kõskkuvõđin. Häiddâkksai peâmm pedagoglaž vấžzelvuõttâr lij úvdded päärnze miõllsös, määñgbeä́llsaid mättjem

²⁹ Lehtola 1997:96,104.

kiõ'čclâsttmuužžid kiõl da kulttuurkõskkvuõdin nu't, što päärnaž kiõčclâ'stt tõid ärvvsõs ä'ssen da son tuâ'stt še kiõčclâddet da ošvtõõttât³⁰.

Peâmmtoimmjumuuzžâst päärna vuâmmšõõttâm - da jiõčč ärvvstõõllâmooddaid viiggâd õõudâs määngbeä'llsânji. Päärnze jeä't vuõigõest säärn, mährt miine ä'sš aalgče tue'jeeed pe'ce päärna ohjjeed pue'rren vuõinnum tuâimmjemnä'lin uu'vedee'l su'nne peäggtõõzzid.. Täävvtõzzân lij vuä'žžad päärnaž jiõčč arvvstõõllâd tuâ'jjáz pohttmõõzzid da silttumuuzž tääzz määžna jiânnai tuõðmie'lld. Ärvvstõõllmušooddai õuddnumuš veäkkad päärna pro'blee'mpaaikin.³¹

Päärna veeidasvuõd da määngbeä'llsažvuõd õõdâsviikkmužže aa'ssid mätt'teet obbneezz da kååitad puhtted õudde pukid tõzz kuulli õhttvuõdid. Peâmm lij teâdstum, ij sättdknallsem. Odđ ä'sš cõõnât kiõ'čclâstmuuzži mie'lld ää'i'ben mättjum aa'ssid. Päärna ferttai vuä'žžad jiõčč vuâmmshed kåått koonn a'ssu õhttan da vueinned tõn vuâðalt obbaa'ssid. Håt- i ohjjumuš il'la čuu't tärkk, päärna staanvuõd tobddmuuzž jeä't lâ'smmed. Päärnast lij pâi kiine ouumaž keäzz na'ddjõõttâd, keäst vuäitt kõõcchâd, jos i'lla jiõčč piâzzám tuõtti pohttmõõzze le'be jos lij ärvvstõõllâmpohttmõõzzâst pannaainâs.

Sä'mmla siõri vuadđ lij pââimõssaa' jest luâðast da jie'llemvue'jin. Luâðast vuä'žžad ideaid, lojntõõzz, da aunnsid siõrneä'vvaid. Siõrid suâvtet ee'jjaai'jid da tõk tâu'jja čuäjte vuõrâsoummituõ'jju kuulli toâimid. Siõrr lij raajjâmvuõdlaž.

Liikkumuš lij päärnze luâðlaž nää'll tobddstõõttâd jiõcceeazz, nuu'bbit oummid da pirrõzze. Šõddâmpirrõõzz da juõ'kkpe'i'vvsai tuâimi âalgče u'vdded päärnze vueittemvuõtt määngbeä'llsa luâðastliikkumužže. Liikkumuš ra'vvâd teâdstumuuzž jii'stez da mättjumuuzžâst taarbšum čeä'ppvuõdid.³² Päärnaž taarbaš juõ'kkpeei'v uu'ccmõsân kue'htt čiâss liikkumuuzž. Motorlaž vuadđcä'ppvuõtte lie väžzmõš, určemõš, njoiggmõš, vuelgõumuš, kiddvâ'lldmõš, čihcõmõš di tääkkmõš.. Liikkeem- da siõrrâmnää'li vue'jin päärnaž vuä'žž luâðalt harjtõõttâd sosiaalaž čeä'ppvuõdid. Jii'jjes râåapp tobddmõš rääjj vuad râåoo kaartt da miõdlaž jiõčchkartt õuddnumuuzže.³³

Tue'jjeemnää'l õuddmiârkk sää'msiõrin:

- kumpp - da puä33, kue'žžž šeellemesiõrid
- čaustõk- da puä33pikalõs-siõrid
- nue'ttsiõrid
- jie'lji kiõ'jji tõbdemesiõrid, re'ppsiõrid
- pei'vv - da šõñjsõrid

5.2. Õõutveäkka toimmjumuš da huõl âannmuš

Håiddâkksai peâmm aargâst håiddmuuzž, peâmm'muužž da mättjumuuzž ij vueitt rä'tkked kuimstes, pe'ce tõk teä'dde päärna taarbi mie'lld. Håiddâkksai peâmm'muužžâst pei'vv lij tiudd šõddmuuzžid, koin päärnaž mättai toimmjumuuzž mie'lld. Juõ'kkpe'i'vvsain aargtuâ'jain päärnaž mättai vasttumuuzže da täävvtõsvuõtte. Nu't håâidd, peâmmtuâ'j ko še mättjem mierren lij veäkkted päärna tue'jeeed da ju'rdded jiõčč di vä'lldded västteemvuõd. Kuei'mi cisttjumuuzžâst da lo'kuu vä'lddmuuzžâst di sosiaalaž čeä'ppvuõdâst siõrr lie kõskksâ'a'jest håiddâkksai peâmm'muužžâst. Päärnaž mättai suâvtõollâd, jue'kked da toimmjed õõutsâ'a'jest. Rää'jj suâvâd õõutsâ'a'jest obb

³⁰ Balto 2008:53.

³¹ Aikio 2007:44-46

³² Stakes 2005:22-23.

³³ STM 2005:9-10, 14.

peâmmõhtsažkåǻdd kõõskâlt. Risttreidd šõddmuužžid ohjjeed sagstõõlee’l päärnai da vuõrâsoummi kõõskâlt suåvtõlee’l..

Õõutveäkka toimmjumuš lij rämm päärnže da onnstem kiõ’čclâsttmuužžid lij vueittemvuõtt vuä’žžad siõrr da aa’šši mättjem mie’l ddd.

5.3. Juõ’kkpei’vvsai tuåaim, porrmõž da šõddâmpirrõz

Päärnže jii’jjesnallšem tuåimmjemnääí lie siõrrmõš, liikkumuš, čeä’ppvuâdlaž kiõ’čclâsttmuš da tutkumuš, kooi mie’l ddd päärnaž vuäitt ra’vveed puârast pirgõgumuužž da fi’ttjõõzz jii’stez. Päärna jii’jjesnallšem tuåimmjemnääí väälde lokku juõ’kkpei’vvsain tuåimin. Juõ’kkpei’vvsain tuåimin čõõdtet tä’st plaanâst peäggum kulttuur siiskeid da ärvaid nu’t, što päärnaž vuäitt kiõ’čclâstted kiõlâs da kulttuures luâdližzen vue’ssen jii’jjes jie’llmez. Juõ’kkpei’vvsaid tuåimid čõõdteest âaned veä’kken sää’mõhtsažkåǻdd teâðaid da čeä’ppvuõd.

Porrmõž lij vue’ss päärnai vuadâhâaid, peâmm’muužž da mättõõzz. Päärna kue’ddted tobddstõõttâd oðd porrmõšaunnsid da njâded jee’resnallšem porrmõõzzid. Porrmõž lij sosiaalâž čeä’ppvuõdi harjitoõllmõs, ko’st päärnaž mättai puârast åârrad, kue’mi lokku vä’llddmuužž da u’vded äärvv porrmõžze. Päärna kue’ddted jii’jjestuåimmsa poorrmuužže kiirte’mes, staanlaž da mätt’tõõttmuužže miõdlaž pirrõõzzâst. Porrmõšva’ljumuužž, poorrámšoddmuš, porrmõš- saagg da šiõttõõttmuš ohjhee päärnai poorrâmnaali õuddnumuužž. Siõrrââjjest lij vääžnai porrmõõõõžz määngbeä’llsažvuõtt, šââddai, heedâlmi da mue’rji jânnjõs âânnmuš, teemesvuõ’j poorrâmvuõ’jjân, vuõ’jte’mes mie’lkk, kõskkporrmõõžži šlaajj, juukkmõõžži jeä’rmelt va’lljumuš da tuäveemnaali viältt’tumuš..³⁴

Päärna šõddâmpirrõz fertai lee’d fyyslaž, psyyklaž da sosiaalaž raajj’ji beä’lest nâkam, što tõt õoudâd päärna puârast pirgõgumuužž, tiõrvâsvuõd, šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjumuužž. Eärben vuâmmshed õõutiloogg kõõmtääazz. Veä’llstumuš, kõõmm’muš da leeigg sosiaalaž kontaaktt pââjee päärna stressläâddasvuõd leigga pââjas, mii jii’jjes beä’lest vuäitt vaaikted päärna jeä’rmmvuâdlaž da kiõlvuâdlaž õuddnumuužž, moštte, jiõcõkartte di sosiaalaž čeä’ppvuõdid³⁵.

Sõddâmpirrõõzzâst vuâmmset staanvuõd da dommnallšemvuõd lââzzen tuåimmsââjji toimmjemvuõtte, luâd âlddsõsvuõtte da tõzz, mä’htt tõk o’vdde vueittemvuõd säämmla ärbvuõd serddmuužže luâðalt. Tuåimmsââjji lij vueittemvuõtt še jeeresnallšem säämmlai kiõ’tt - tuâ’jai raajjmuužže. Tuåimmsââjji âlddsõõzzâst lij vueittemvuõtt kåvvaz da jä’rrsi säämmlai ärbvuâdlaž šeljjaajlmi ceäggumuužž. Ke’ddmäärk säämnalla raajee’l vueitet jii’jjesnalla ra’vveed päärna kulttuur-identiteett da raajjâd jäänen määngbeä’llsaid kiõlâânnem vueittemvuõd.

6. SÄ’MMLA HÅIDDÂKKSAI PEÂMMTUÂÂJ TOIMMJUMUUŽŽ PLAANMUŠ, ČÔÕÐTUMMUŠ, OHJJUMUŠ da ÄRVVSTÔÖLLMUŠ

6.1. Håiddâkk sai peâmmtoimmjumuužž plaanmuš

³⁴ STM 2004:3, 150.

³⁵ Keltikangas-Järvinen 2009.

Håiddâkksai peâmmpeâmmõoutilååggin raajât õõutilooggmie' lddsaž toimmjemplaann, kåå'nn vuadðán lie säämhåiddâ' kksai peâmmplaan da sää'm ee'jj-járrõs. Plaan vuadðán tuõ' lljed sâ'mmlai kääu'c ee' jjaai'jid, kåå'tt kartt'ttâd sâ'mmlai mâailmmkaart. Sâ'mmlaž mâailmmkartt šâdd da jeä' ll arggpeeí'v tuâ'jai kõoskâst³⁶. Sâ'mmlai kääu'c ee'jjääi'j lie tä'lvv, kiđdtä'lvv, kiđd, kiđdkie'ss, kie'ss, čohččkie'ss, čohčč da čohččtä'lvv.

Päärnže raajât privaat håiddâ' kksai peâmmplaan (vasu) õhttsažtuâ' jast päärna puärrsi le'be jä'rssi päärn huõlâânnmest västteei oummivui'm. Vasu täävvtözzân lij päärna jii'jjesnallšemvuõd da puärrsi vuäinnmõozzi lokku vä'lldmõš toimmjumuuzž järjstumuuzžâst jm. päärna kiđclâ'stmuuuzž, taarbb da puõ'tti ääi'j vuäinnmõozž, päärna miõlkiesi ää'sš, ravvõsvuõd da päärna persoonalaž tue'rj da ohjjeemtaarbid. Håiddâ' kksai peâmmplaanqst suâvât puärrsivui'm õõutsââ' jest toimmjemnaalin. Päärnaž vuäitt še jiõčč vuä'ssõõttâd håiddâ' kksai peâmmplaann raajjmužze da ärvvstõõllmušin puärrsi da personkåå'dd õõutveäkka suâppõmnää'lled.³⁷

Håiddâkksai peâmmpeâmmõoutilååggin riâšsat äig'gmiermie' lddsaid plaanâmsåâbbrid piârji vui'm. Õõutiloogg jii'jjes toimmjemplaanmuuzžâst da čõõdtumuuzžâst ââned veeidâlt veä'kk'en obb sâä'mõhtsažkåå'dd. Håiddâkksai peâmmtoimmjumuuzž plaanmuuzžâst raajât õhttsažtuââj še jee'res sâä'm õõutilooggi kõõskâlt di jii'jjes kåå'ddest mâté sâä'mvuu'vdest obbneezz. Täävvtözzân lij raajjâd põõzzi sâä'mvuu'vd sâi'mm, kåå'tt beä'llstes pohtt tue'rj tuõ'jju da lââzzad sâ'mmla håiddâkksai peâmmtoimmjumuuzž siiske õõdâsviikkâm vueittemvuõd.

Õõutiloogg kuõskki toimmjemplaan siiskâld jm. puõ'tti seurrjemnalla åârai aa'ssid:

- takai täävvtõõzz
- šõddâmpirrõõzz kartt'tumuš
- sâä'm kiõl mättjem täävvtõõzz da neä'vv
- kulttuuraarvi čõõdtumuš tue'jjeemnää'llel ee'jj- járrõõzz mie' ldd
- õhttsažtuâ'jj puärrsi, soogg da jä'rssi vui'm
- toimmjumuuzž ärvvstõõllmuš da kõskkshâ' jest åârai õõdâsviikkâmää'sš

6.2. Håiddâkksai peâmmtuââ'j čõõdtummuš

Päärnai pei'vvhåidd lij vuadðkääzzkõs, koonn järjstumuš lij kåå'dd õõlgtummuš da koonn teä'ggvuõtt šâdd vuõss-sââ' jest õhttsažkåå'dd tie'ggin. Õhttsažkåå'dd tuâ'jjan lij staanad šlaajjmie' ldd puee' r pei'vvhåâid vuä'žžmuš nu't, što pukin päärnain lij vueittemvuõtt vuä'ssõõttâd kääzzkõõzzid huõlkani piârri sosioekonomalaž le'be jee'res õhttsažkåå'ddvuadlaž sââ' jest le'be jeä'llsââ' jest. Kääzzkõõzzi ferttje lee'd määngbeä'llsa da jee'res kääzzkâsttemnää'li tääzzverddsâž õõdâsviikkumuuzžast ferttai âânned huõl.³⁸ Sää'mkiõllsai vuaddkääzzkõõzzi puutt'tumuuzžâst vä'sttee vuõss- sââ' jest sâä'mvuu'vd kåå'dd. Jie'nnkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumus lij kuuitag lää'jjest miertõllum puki Lää'ddjânnam kåå'ddi vuadðtuâ'jjan. Še õhttõõzz lie vuä'ssõõttam miârkkšõõvvi nää'lled sâä'mkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumuuzže.

Sâ'mmlai dommvuu'vdest riâšsat sâä'm pei'vvhåâid da kiõllpie'sstoimmjumuuzž vuõss- sââ' jest ärttelipiârpei'vvhåiddan. Odinakai U'ccjoogg kåå'ddest toimmai tâ'vvsä'mmlaž pei'vvdomm. Ärttelipiârpei'vvhåiddââblek lij tie'ddi vuõss-sââ'jblaž toimmjemnää'll koonn vuadðan lie kuukes määtk di škoouljum personkåå'dd vuä'žžmõš. Še sâä'mkõllsa pei'vvhåâid taarb vaajjtõõllmuš di uu'cces päärnaimie'r siijdin vaaiktam ärttelipiârpei'vvhåiddââblek jäänumužze. Dââmašõddi sâ'mmlaž piârpei'vvhåidd sâä'mvuu'vd kåå'ddin i'lla vuä'žžamnalla.

³⁶ Helander 2000:172, viitattu teoksessa Magga 2004:20

³⁷ STM 2009: 32. 2002:9

³⁸ STM 2002

Sä́mmlai dommvúvdest lie kålgmannu 2009 teåđai miélđd sää́mkiöllsai håiddâkksai peåmmkäazzkoozzi kruuggâst öhtsižze 104 päärna, koinn sää́mkiöllsest peívvhååidâst 71 päärna da kiöllpiésstoimmjumuuzžâst 33 päärna. Sää́mkiöllsest peívvhååidâst åårai päärnai miérr lij maaimôs 5 eéjj äíggjen lâzznam Aanar da Úccjoogg kåǻddin da óccnam Enontekiö kåǻddest. Sä́mmlai dommvuúvd åålgbeä́lnn sää́mkiölin obbpeívvsaz peívvhåidd lij vuä́žjamnalla Ruä́vnjaargâst, kóst lie 7 päärna. Oulust toimmai sää́mkiöllsaž håiddâkksai peåmmkruugg, kóst lie miélđd 5 päärna.

6.3. Håiddâkksai peåmmtuǻj ohjjumuš

Sää́mkiöllsaž peívvhåidd da kiöllpiésstoimmjumuš kolle sää́mvuúvd kåǻddin sosiaaltuååim lébe čuõvtemtuǻj vaaldsem vuâlla. Sä́mmla håiddâkksai peåmmtuǻj ohjjumuš šadd Lää́ddjânnmest vuõss-sâấjest Lää́ddkiölle, Úccjoogg kåǻddest toimmai sää́mkiöllsaž håiddâkksai peåmmtuǻjj ohjjeei. Håiddâkksai peåmmtuǻj ohjjumuuzžâst vä́stteei personkǻdd ainsmått, što sää́mmlai håiddâkksai peåmmõöutilooggi toimmjumuš tuä́rjjad sää́mpäärna jiíjjes kiöll da kulttuur pấjen tuṍlljumuuzž da ðoudâsviikkmuuzž. Peívvhåiddâkksai peåmmtuǻjast vástteei personkǻdd dest åålgche leed rijttjeei sää́mkiöll da kulttuur tobddmôs di teåđ mäǟngkiöllsažvuõtpeåmmtuǻjast. Sä́mmla håiddâkksai peåmmtuǻj ohjjumuuzžâst tuéjjeet öhtsažtuååj Sää́mteéggain.

6.4. Toimmjumuuzž ärvvstööllmuš

Håiddâkksai peåmmkäazzkoozzi ärvvstööllmuuzž čođdtet öoutveäkka päärna da suu puärrsi, soogg, personkǻdd da jää́rrzi öhttsažtuǻjjneekkivuím. Peåmmtuǻjj lij čoñnum kultture da öhttsažkǻdd muttöözze. Toimmjempirrõozz muttöözz vaakte håiddâkksai peåmmtuåimm cоđdtumuuzže juä́tkjeee ärvvstööllmuzzin, tõn miélđds toimmjumuuzž ðoudâsviikkâm täåvvitõozzi šiöttumuze da čođdtumuuzže³⁹. Håiddâkksai peåmmtuǻj siiske arvstööllâm veäkka viiggâd ðoudâs håiddâkksai peåmmtuǻj aargtoimmjumuuzž nút, što håiddâkksai peåmm vuäitče mååžna puârast vástteed juõkkka päärna taarbid da håiddâkksai peåmmtuǻj öhttân kääzzkâsttemnää́llen piârriji taarbid..

Arvstööllmuuzž čođdtumuuzž vuéssen åålgche öutilooggid kuõskki plaanâst miertõöllâd mä́htt teåđaid norre, keäk arvstâlle, kuäs da mõõnnalla.. Toimmjumuuzž ärvvstööllmuuzže kooll še päärna vuâmmšumuš da suu aarg kuá́sttjeee raajmuš kérjteél pâåjas päärna kuõskki vuâmmšum aášsid. Vuâmmšõöttmuš veäkkad peåmm’mai tobddât päärna ðuddnumuuuzž pâǻjid da persoonlaž nää́lid. Šõddmuuzžin, koin peåmmjest šadd huõll päärna diõtt, lij vuõss-sâấjest vääžnai årsted vuâmšõttâd päärna toimmjumuuzž da tõst šõddâm muttõõzzid. Juṍkkpeí vvsaz vuâmmšâddmuš óvdd arvvsõs teåđ puärrsid. Vuâmmšõddmuš da dokumentmuš lie še puér neä́vv päärna vuä́ssatvuõd ðoudumuuuzžâst. Peåmmai vummšâdd še päärnai miõlkiéss aašsid što vuäitt plaanâd toimmjumuuzž päärnast vuélgjen kuedeél sâấj päärna jiíjjes čuäjtõõzzid. Päärna, puärrsi da soogg úvddem maacetõs veäkkad personkǻdd teåđsted kóst lij onnstim da kóst lij puérumuš. Ärvvstööllmuš siiskâld jm.

- päärna persoonlaž da kiölvuađlaž ðuddnumuuuzž ärvvstööllmuuzž
- ärvvstööllmuuzž tõst, mä́htt sää́mmla kulttuuräärvv tuâtte tuéjjeemnää́llen. håiddâkksai peåmmtuǻjjlai, puärrsi da soogg peåmmõhtsažtuǻjj ärvvstööllmuuzž

³⁹ STM 2009: 49.

- ärvvstõõllmuužž tõšt, mähtt toimmjumuužž organâsttmuš da järjstumuš tuä́rjree päärna obbvä́l dds a puârast pirgumuužž.

Personkǻdd arvstõõllâmneä́vvan lie vuâmmšõddmuš, dokumentmuš, jiíjjes tuâấj ärvvstõõllmuš, õoudâsviikkâmsagstõõllmuužž jaââdteejin, õoutilooggi sést tuấjjpäíkksâåbbar da obb kǻdd sä́mmla hâiddâkksai peâmmtuấjjlai sâåbbar.

Sä́mmla hâiddấkksai peâmmtuấj plaanmuužž vuadââdnuorât maacctõõzz Tấvv-Lää́ddjânnam sosiaaltuấj siltteemkôskkõõzz tuâimest. Maacctõõzz miéldd vuä́žžum teâd âânet äu’kken sä́mmla hâiddâkksai peâmmtuấj õoudâsviikkâmtuấjast.

6.4. Staannvuõtplaann

Peívvhâåid staannvuõtplaan sizz kolle di persoonkǻdd što päärnaid kuôskki lää́jjmie lddsa da järraz staanvuõd da tiõrvâsvuõd kuôskki plaan. Peívvhâiddlää́kk õolgad toimmjemõõutiloogg âânned huõl peívvhâåid staanlaž järjstumuužžast.

Peívvhâåid staannvuõtplaan lij peä́llstem plaanâst veeidab obb staanvuõd puérumužze da pấjjentuõl lõjmuužze skihtjeei ä́ssõpommâi. Staannvuõtplaanâst arvvlâdde toimmjumuužž ukkõõzzid da selvvted toimmjumuužž riiskit vääldee'l lokku peívvhâåidmuužžast šiõtteei lää́jji kôskksaž õõlgltumuužžid, toimmjemõõutiloogg tuấjjsuéjjeem toimmjemproggamm di tuâấj tiõrvâsvuõtthuõl tuấjjpäíkkselvvtõõzzid. Tarkkeem kruugg sizz kolle jm. toimmjemõõutiloogg persenkǻdd, hââidast åârai päärna, toimmjemõõutilooggast kõ lõjeee oummu, toimmjemõõutiloogg âlulg - da siiskesâáj di toimmjemneä́vv da âlppirrõz.⁴⁰

Sä́mmlain hâiddâkksai peâmmpeâmmõõutilâåggin cõdtum kulttuure kuulli määñgbeä́llsaž toimmjumuš päärnaiivui'm jm. tollstõõllmuš, jeéresnallsem sõddnumuužžid da jaââtmuužžid vuä́ssõõttmuš õõlgad õoudkiõtte järjstõõllmuužžid, õhttsažtuââj da staanvuõd vuâmmseei plaanmuužž di rijtjeei persenkǻddresuurssid. Jââtmuužžid dn. vueitet järjsted õhttsažtuấjast päärna piârri, soogg da resurssipersenkǻddivui'm, le-ša še täin vuéjjin ferttai toimmjumuužžast vástteei persenkǻdd selvvted vasttumuš- da staannvuõtikõldõõzzid puärrsivui'm õoudkiõtte. Hâiddâkksai peâmmõõutilâåggin raajât päärnai jaââdtemvuäpstõõzzid di suâvad taarbšeest õõutveäkka päärnai puärrsivui'm kérjivuaðalt päärnai vuä́ssõõttmuužžast jm. motorkealkk -, võõnâs - dn. jaââtmuužžid da tõin õõlgltum staan- neä́vvain (suṍjjikeä́pper, peä́llstemliíjvv).

6.5. Jeérab tuä́rjj hâiddâkksai peâmm' muužžast

Juõkâka päärna sõddmuš, õuddnumuž da mättjumuš lij persoonlaž. Päärnaž vuäitt taarbshed tuérjj fyyslaž, teadlaž, ceä́ppvuadlaž, tobdd-jiéllem lébe sosiaalaž õuddnumuužž vuéssvuúvdin. Peívvhâåid tarbb vuäitt sõddâd te'l, ko päärna sõddâmvueéjj joúdde vaarrvuấlla lébe jie staan suu tiõrvâsvuõd da õuddnumuužž.⁴¹ Jeérben hâiddâkksai peâmmtuấj da vuä́pstempääíkk ferttai toimmjed čaapp õhttsažtuấjast päärnai mättjemvaiggadvuõdi da ääí́jbuš tuérj taarbb tobddstumužže.

Ko puärraz lébe hâiddâkksai peâmmpersonkǻdd vuâmmše päärna õuddnumuužzâst mââjumuužž lébe rää́tktõõzzid, sagstõõllâd õhttsest, mii päärna õuddnumuužzâst lij persoonlaž lébe persoonlažvuõd jiíjjesnallsemvuõtt da kóst lij tuérjj tarbb. Toimmjumuužž vuâlggmuužžâan lie päärna persoonlažvuõd vä́l dds a lo'kku da jiõcťtobbddmuužž raavummuš. Ää́vai da náddjõõddi

⁴⁰ Saarsalmi 2008:7.

⁴¹ Stakes 2005:35.

pääread päärna puärrsi da personkǻdd kõóskált räjje vuadđt toimjeeiji õhttsažtuṓjju päärna ūudde. Taarbsheet arvstōõllmuužž tuä́jjen hankkeet puärrsivuím suåppumnää́leld ä́šstobddi ceälkkmuš. Taarbsum tuä́rjjtuåimid altteed tâlles ko tuä́rjjtarbb lij vuâmmšum.

6.6. Õuddmätt́tōs

Õuddmätt́tōs lij vuéss hâiddâkksai peâmmâst. Kǻdddest lij lää́jjvuadđlaž õolgtummuš järsted õuddmättöozz. Ouddmättöozz vueitet järsted jun- a peívvhåáiidâst lébe škooulâst. Tél ko õolgtummuužž riâšsat peívvhåiddpää́kest, õuddmätt́tōzze šiötteed teúdded še peívvhåáiidlää́jj.

Sä́mmlai dommvúvdest sää́mkiöli õolgtummuužž riâšsat vuadđmätt́tōzz õhttvuõđâst. Õolgtummuužžid čõõđtet vuadđmätt́tōslää́jj miélđd. Õuddmätt́tōzz mätt́tōsplaan vuaad̄ ohjhee vä́lđdkǻddlaž õuddmätt́tōzz siiske, šlaajj da pääiklai mätt́tōsplaani raajjmuužž. Sää́mkiölle úvdemnalla åårai õuddmätt́tōzz kiõlvuadlaž täavtõozz lie seämma ko še jeéres õuddmätt́tōzzâst. Päärnže fertai peâmmtuấjj da mätt́tōzz veäkka úvdded vueittemvuõtt mättjed še sää́mmlaž kulttuurpärbb. Mätt́tōzz teä́dd vuúvd lie sää́mkulttuur, jeérben joikk da kiõtt’tuấjj, jiéllemvuéjj, jiéllemnää́ll da pääiklaž luâtt. Kiõlvuadlaž da kulttuurärbbvuõđ juä́tkkumuužž fertai õõudeed õhttsažtuā́jast pääiklaž õhttsažkǻddin.⁴²

7. ÕHTTSAŽTUĀ́JJ DA VASTTUMUŠ

7.1. Peâmmkueímmvuõtt puärrsi da soogg vuím

Peâmmkueímmvuõtt lij kõskkvuõtt, kóst personkǻdd, puärraz da päärna huõl âannmužže vuä́ssõõdi oummu teađsteél čõõnâdde päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjem tuä́rjumužže. Kueímmvuõđâst puärraz, ruått da tuä́jjla lie tääzzverdsâž, le-ša jeéresnallšem päärna tobddi. Päärna doomm da hâiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi raavâs õhttsažtuā́jj tuä́rjjad päärna jiõn kólljumuužž.. Päärnast lij vuõiggâadvuõtt vuä́ssõõttâd, vaaikted da šõddâd kúllum juṍkkpeívvsain tuõjjstõõllmuužžin da siõrin.

Päärna, piârri da personkǻddin čõõđtum sagstõõllmuužži vuadđâlt raajât hâiddấkksai päärnai peâmmplaan. Hâiddâkksai peâmm toimmjumuužžid da plaanid raajeest tuä́rjeeed puärrsi da päärnai vaaiktemvueittemvuõđ peívvhåáiid õõdâsviikmužže da ärvvstõõllmuužže.

Kueímmvuõtt õolgad še tõn, što kuhttuiin vuéssbiélin lie rijttjeei teâđ kueímez peâmmvuäínnmõõžžin da -naalin. Piârji jeéresnallšemvuõđ da jeeresnallšem ärvv-válljõõzzi teađstumuš lij kueímmvuõđ õolgtumuš. Tuä́jjlast lij ämmatvuadlaž vasttumuš játteed da tuṍlljed pấjen peâmmkueímmvuõđ..

7.2. Määngämmatlaž õhttsažtuā́jj

Hâiddâkksai peâmm, vuä́ptempäíkk, õuddmätt́tōs da vuadđmätt́tōs räjje päärna õuddnumuužž diõtt jáâđtem-miélđd õuddneei obbvuõđ päärna šõddmuužž da õuddnumuužž juä́tkkumuužž staannmužže. Čâapp õhttsažtuā́jj vuä́pstempaaiki, škoouli da hâiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi kõóskált lij vääžnai. Še vuä́pstempäaík tuä́jjan lij õõudeed päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjumuužž di tuä́rjeeed puärrsid síjji dommpeâmm’muužžâst. Sosial- da tiõrvâsvuõttministeria vuä́ppast, što peívvhåáiid da päärnaivuä́pstempaaiki kõóskált lie õõutsâájest suåppum

⁴² Opetushallitus 2000:17.

õhttsažtuā'jj- da teâđvaajjtemnäā'l. Mäǟngsâā' jest lij rajum 3- da 5-âkksai päǟrnai õuddnumuužž seurjumužze puärrsi, vuǟ'pstempaaiki da pei'vvhäǟaid õhttsažtuā'jjmall. Õhttsažtuā'jj lij veǟkktam pei'vvdommpersoonakåā' dd äǟibuužž pue'rben teâđsted päǟrna persoonlaž tue'rjj taarbid.⁴³ Väǟznai häiddqkksai päǟrnai peämmtuâā'j õhttsažtuā'jjkuei'mmen toimmje puärrsi lââzzen jm. päǟrnaivuǟ'pstempäi'kk, škooul, psykoloog, sosiaal- da piârtuā'jila, särnnam-, toimmjem - da fysioterapeeut, jeeresnallšem mäǟngämmatlaž tuâ'järttel, päǟ'nnhåidd, sie'brrkå' dd da õhttöözz.

7.3. Vuu'vdisiiskež ja rååstt raaji õhttsažtuā'jj

Häiddâkksai peâmm'muužžâst raajât õhttsažtuââj päǟiklaž, vuu'vddsiiskež, rååst raaji da alggmee'r tääzzest.

Sǟ'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkámhankkõõzz äi'ggen lij säǟ'mvuu'vd personkåā'ddest pâ'jjnam tarbb õhttsažtuā'jast plaanâd da õõudâsviikkâd sǟ'mmla häiddâkksai peämmtiommuužž. Peämmtuâ'jilai kôskksa siltumuuzž vaajjumuš õõudad še jii'jjes tuââ'j õõudâsviikkumuuzž. Sǟ'mmla häiddâkksai peâmm õõudâsviikkâm õõlgad äi'gǟmiermie'lddsaid säi'mmkaunõttmuužžid. Häiddâkksai peâmmõõutilooggi fertai vueitted tuõ'lljed juõ'kk ee'jj õõdâsviikkâm- da plaanâm šõddmuužžid, koin tuâ'jila vuäitte õõutveäkka smiõttâd mä'htt sǟ'mmla kulttuuräärvv cõõdte'cče toteutuisivat puermõsân aarg peämmtuâ'jast.

Õhttsažtuā'jj päǟiklai kulttuurtuâimi kooivui'm ra'vveed päǟrnai õhttvuõđ jii'jjes kiölle da kulttuure. Päǟiklai kulttuurtuâimi kooi le'cče pue'r vâ'ldded lokku toimmjuužžâst še häiddâkksai taarbid.

Tâvvssäā'mkiõll lij õhttsaž Tâ'vv-Kaloott vuu'vdest da nuõrttsäā'mkiõl Ruõššjânnemst da Läǟdjânnmest jällsteeji nuõrttsäā'mmlai sest. Sǟ'mmlaid õhttsažtuā'jj rååstt raaji lij luââlaž da juǟ'tkjeei. Häiddâkksai peâmmõõutilooggi õhttsažtuā'jj rååstt raaji sǟ'mmlai pei'vvhäǟiddampaaikivui'm ra'vvâd sǟ'mmlai õhttekuullâamtobddmuužž da kulttuur tobddmõõžž. Säǟ'mvuu'vd kââ'ddin lie suâppmõõžž Ruõččjânnam da Taarrjânnam âlddvuu'vdi kââ'ddivui'm häiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi vuǟ'stmuužžâst rååst raajj.

Še järrzin alggmeerain lie seämmmanallšem vâ'žlõõzz jii'jjes kiöl, kulttuur da õhttsažkå' ddvuõđ pâ'jjen tuõ'ljem da ra'vveem diõtt. Häiddâkksai peâmmpersonkåā' dd lij pue'r vobddstõõttâd jâ'rrsi alggmeerai šiõgg nää'lid kiöl da kulttuur serddmuužže puõ'tti puõ'lvvõõggid. Alggmee'r õhttsažtuā'jj lij alttuum sǟ'mmla päǟrnai kulttuurkõskkõõzz tuâimest päǟrnai kulttuur beǟlest.

8. SǞ'MMLA HÄIDDÂKKSAI PEÂÂMM ÕÕUDÂSVIICKMUŠ

Alggmee'rakkioli vaarrvuâ'llsažvuõtt õõlgâd ve'rõgneeekkin positiivlaš jee'rab puârast šiõttõõttmuuž, koin kioli seillmuš da oðđ puõlvvõõggid serddmuužž vueited staanâd. Plaann mie'ld õuddneei kiõll- da kulttuur jeä'ljâttemprograamm raajjmuš häiddâkksaipeâmm'mužže da vuadđmätt'tõzze veäkkte'cče maaccted säǟ'mkiõl tõn mõõnntam sǟ'mmlaid da raajjâd säǟ'mkiõlin kue'ddeei viõgg säǟ'mõhttsažkå' dda.

Sǟ'mmla häiddâkksai peâmm'muužžâst vuastta puõ'tti va'žlõzzân lij jee'rben nuõrttsäā'm- da aanrõžkiõllsai häiddâkksai peâmmaunstõõzzi raajjmuš. Sǟ'mmla materiaalbaanjk õõudâsviickmuš

⁴³ STM 2004:44-46.

interne'tte lij väärnai sää'mkiöllsai hääddäkkssai peâmmunaunstõõzzi õõutsâ'jja noormužze hääddäkkssai peâmmpersonkå' dd da puärrsi áannma.

Hääddäkkssai peâmm'mam siiske õõudâsviikkmuš lij vuadđtuâ'j vue'ssen tue'jjeemnalla. Pedagoglaž toimmjummužž õõlgtõõzzi õõudâsviikkmužze lij väärnai kiddeed vuâmmšummužž uu'ces ärtli vueittemvuõtte, toimmjumužze, sää'jid da neä'vvaid. Personkå' dd tuâ'jjolo kõskkuvõdi õõudâsviikkmužze lij väärnai vuâmmshed personkå' dd vueittemvuõd škoouljumužze da tuâ'jast puarast vuäittmužze.⁴⁴ Personkå' dd taarbaš tue'rjj da ohjjumužž sää'mkiölle da kulttuure öhttnee pedagoglaž naali tobdsttumužžâst, ärvstõõlmužžâst da õõudâsviikkmužžâst. Jii'jjes tuâ'j õõudâsviikkmuš veäkkad vuei'nned tuâ'j odđnallsem čuõ'vâst, páájeed tõn arvvstumužž, tobdsted jii'jjes silttumužž da vä'lded jiõ'cceeazz odđ tuâ'jnaalid.

Õõudâsviikkmužžâst vuas'tta puõ'tti vâ'žžlõõzz lie sää'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkámhankkõõzz jäädeest rajjum õõudâsviikkânsääl'm pâ'jjentuõ' lljumuš, öhttsažtuâ'j õudldõõzzi staannmuš da personkå' dd da puärrsi vuä'ssadvuõd raavummuš õõudâsviikkâmtuâ'jast. Hääddäkkssai peâmm'tuâ'j ohjjumužžâst da jäädtumužžâst vä'stteejin lij še kõõskâz sää'jj õõudâsviikkâtuâ'j õuddnumuužžâst.

Sää'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkâmtuâ'jast lij puä'ttam õudde resurssi vää'nnvuõtt, kåå'tt tuejjad vaiggeen öhttsažtuâ'j tue'jjumužž da toimmjem õõudâsviikkmužž. Sää'mvuu'vdin taarbset o'bb sää'mvuu'vd öhttsa sää'mmla hääddäkkssai peâmmtuâ'j ohjjei. Hääddäkkssai peâmmtuâ'j ohjjei tuõ'ju kuulče pei'vvhâaid, kiõllpie'ssi, õuddmätt'tõõzz da vuä'pstempaaikivui'm tue'jjuum öhttsažtuâ'j da ohjjumuš da teadtumuš sää'mkiölle, kulttuure, peâmm' mužze da määngkiõllsažvuõtte kuulli aa'šsin.

8.1. Hääddäkkssai peâmm personkå' dd vuä'žžmuš, škoouljumuš da silttumuš

Sää'mmla hääddäkkssai peâmmtuâ'j šuurmõs õudde puõ'tti va'žžlõzzân lij sää'miõllsa škoouljum personkå' dd vuä'žžamvuõtt. Sää'mmlai vuâlggmuužžin plaanum ämmatlaž da pââjbu ceäkkas škoouljumužž õõlgchee vueitted mätt'tõõttâd saa'mi dommvuu'vdest. Lää'ddjânnmest jeä't jäärjest sää'mkiõllsa hääddäkkssai peâmmtuâ'j škoouljumužž. Oulu õllškooulâst. U'čteeliškoouljemstroitlest lij kiddõs (2 pääik) sõddâmvuõd mie'ldd sää'mkiõllsaid päärnaihâaidu'čteelen ooccjid lää'ddkiõllsaid škoouljumužze. Ââldmõs sää'mmla hääddäkkssai peâmmtuâ'j mätt'teei õllškooul lij Tâ'vv- Taarrjânnmest. Lää'ddlain sää'mkiõllsain lij vuõigâadvuõtt ooccõõttâd Taarrjânnma mättõõtt'tâd päärnaihâaid u'čteelen⁴⁵.

Sää'mvuu'vd škoouljemkõõzzâst Aanrest lij järjstum sosiaal- da tiõrvâsvuõtt-tuâjai vuâđđutkkõõzze viikki alddhoiddjeeisškoouljumužž ee'jjest 1997 ää'ljee'l. Škoouljumuš lij heâlpam jie'nnkiõllân sää'mkiõllsa škoouljum personkå' dd vuä'žžmužž. Mätt' tõsplaan sizz kooll pukid öhttsižzen pâi 2 mätt'tõsneä'ttled sää'mkiõll mätt'tõs da 2 (mn) määnggkulttuurvuõd mätt'tõs. Luâvas va' lljemeenalla kuulli mätt'tõõzzid (10 mn) vuäitt siiskeed sää'mkiõl da kulttuurmätt'tõõzz.. Sää'mvuu'vdest järjstum škoouljumužžid õõlgchee siiskeed jiânnai jäänable sää'mkiõl da kulttuurmätt'tõõzzid.

Hääddäkkssai peâmmpersonkå' dd tuâ'j lie pedagoglaž, sosiaalaž da ohjtsažkå' ddlažnalla muttsõõvvâm vâ'žžleben. Päärnai kiõlsilttumužž jeeresnallsem tääzz da juõkkga jijjõsnallsem taarbb pe'jje tuâ'jja laid jii'jjesnallsem vâ'žžlõõzzid. Hääddäkkssai peâmm'muužžâst vuõrâsouumi kõskksa kõskkuvõd da tuâ'jast vuäittmõž pelkka päärnaid da häädpääikk pâreade. Lij väärnai

⁴⁴ Heinämäki 2007:10, 13.

⁴⁵ STM 2007:54.

tué jjeed personkǻdd tuấ jastvuäittem õudde, tuấ jjnohjjumužže da škoouljumužže. Peâmmai lij puérr smiõttâd jií jjes toimmjemnaalid da sagstõõllâd jeeresnallšem šõddmuužži šõddeem tobddmuužži da reagâsttemnää́lin.

Häiddâkksai peâmmpersonkǻdd taarbaš tuérjj da silttumuužž ravvumuužž

- pedagoglaž tuâjai da mõõntõõllmuužži arvstõõllmuužžâst da õõuðâsviikkmuužžâst
- õõutmiélđdsižžen raajjtem- proseess vaaitõõzzi da järjstõõggi tobbdmuužžâst; mä́ht tõk ohjjee jurddjid da toimmjumuuzž⁴⁶ (kolonialism)
- päärnai sää́mkiõl da kulttuur ravvumuužžâst
- sää́m kiõlâst da kulttuurest
- jií jjes sä́mmla ämmatt -identiteett ravvumuužžâst
- sä́mmla kulttuur vualggmuužžâst šõddi häiddâkksai peâmm täävvtõõzzi, siiske da tuâimmpaanin
- kulttuurfíttjõõžž miârkktõõzzâst kiõl da kulttuur ruṍkkjen
- määñgkiõllsažvuõtt peâmmtuấjast.⁴⁷

Sä́mmlai kääzzkõõzzi õõuðâsviikkámhankkõõzz äíggén lij puä́ttam õudde tarbb plaanâd da järjsted škoouljumuuzž kiõllpiésspersonkǻdda da puärrsid sää́mkiõl da kulttuur jeä́lljâttmuužžâst.

⁴⁶ Balto 2008:62.

⁴⁷ Saamelaiskäräjät 2008, viitattu teoksessa SSG

8.2. Håiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi määñgnallšemvuõtt

Sä́mmlai piár- da tuấjj-jiéllem õhtte suåvtumužže âalgče õoudâsviikkâd sää́mkiõllsai håiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi määñgnallšemvuõđ järsteél ää́v kruugg- da siõrrtoimmjumuuzž di vuéssäiggsaid håiddâkksai peâmmkääzzkõõzzid. Määñg nallšemvuõđ cõõdtumuš oóvdče vueittemvuõđ puérben sä́mmlai ärbbuõdin da õhttuum jiéllemvuéjjin puåđ vuä́žžai piârrji taarbi lokku vä́ldmužže peívvhåiddaaíji järstõõllâm- da håiddamnaali cõõdtumuuzžâst.

Õhttõs 1. HÅIDDÂKKSAI PEÂMM OHJJEEI SUÅPPMÖÖŽŽ DA LÄÄ'JJ

Meeraikõskksaž suåppmõöžž

Håiddâkksai peâmmtuââ'j ärvv-vuuad linjee määng meeraikõskksaž suåppmõžže. Lää' ddjânnam lij ratifiâsttam määngaid meeraikõskksaid suåppmõöžžid, koin tõt čõõnâatt sã'mmlai kiõl da kulttuur ruõkkmužže da õõdâsviikkmužže. Nâkam lie jm. vuu'vddlaž kiõlid le'be uu'ccab kiõlid kuõskki Eurooplaž vuaddke'rij (SopS 23/1998) da Meerlaž uu'ccab naroodi suõ'jjumuuzž takaisuåppmõš (SopS 2/1998), KP-suåppmõž (SopS 7/1976) da Päärna vuõiggâadvuõdi suåppmõž (SopS60/1991). Ee'jest 2007 priimum YK:n alggmee'r kuõskki peåggtõözz čuajad moraal'laž ä'sšpõmmjen še vu'vdd alggmeeraiooumažvuõiggâadvuõdi õuddnumužže puõ'tti ää'i'jest.

Päärna vuõiggâadvuõdi suåppmõž õõlgad suåppmõžvaldia staanâd jânnam päärnaid vue'ss õhttsažkå' dd viõggin, vuõiggâadvuõđ vuä'ssõõttâd jii'jjes kuõskki tummstõõggid da õhttsažkå' ddjie'lelm di vuõiggâadvuõđ suõ'jjumužže da huõl âännumužže. Pei'vvhåaidâst päärna vuä'ssadvuõdâst lij kõjldõs õhttsažkå'dda kuullmuuzžâst da tõzz vaaikktumuuzžâst. Suåpmõözzâst pâ'jian päärna õuddõs pukin päärna kuõskki tuâimin.

Lää' ddjânnam lää'kkšiõttumuš

Vuađdlää'jj vuadđvuõiggâadvuõtt šiõ'ttõõzzin håiddâkksai peâmm' tuââ'j čõõdtumuuzžâst kõskksa vuõiggâadvuõđ lie õõutverddsâzvuõtt, ooumažärvv lämmte'mesvuõtt, persoon luâvasvuõđ da vuõiggâadvuõdi staanmõš, åask luâvasvuõtt, päärna vuoiggâadvuõtt vuä'ssõõttâd da vaaikted jii'jjes aarg da õuddnemtäazz mie'ldd vääžnai aa'ssid di kiõlvuadlaž da kulttuurlaž vuõiggâadvuõd.

Lää' ddjânnam vuađdlää'jj mie'ldd sã'mmlain lij alggmee'rna vuõiggâadvuõtt tuõ'lljed pâ'jen da õõudâsviikkâd jii'jjes kiõlâs da kulttuures (PL 17.3 §). Õlmmsaž vää'ldd õõlgatumužžân lij vuađdlää'jj 22 §:n mie'ldd staanâd vuađđvuõiggâadvuõdi da ooumažvuõiggâadvuõđi čõõdtumuš. Sã'mmlai vuadđvuõiggâadvuõtšeâttmõš õhttna 22 §:n õõlgad õlmmsaž vää'ldd tuä'rjeed sã'mmla alggmee'r jii'jjes kiõl da kulttuur õõudâsviikkmužž. Sã'mmlai kiõlvuadlaž vuõiggâadvuõdin lij šiõtt'tuum sää'm kiõll-lää'jest (1086/03).

Järraz håiddâkksai peâmm'muužžâst lokkuvä'l dem lää'jj da takai liinj: õõutverddsâzvuõttlää'kk, lää'kk sosiaalhuõl ä'sšla sââ'jest da vuõiggâadvuõdin, lää'kk sosiaalhuõl ämmatlaž personkå' dd âantemõõlgõõzzin da håiddâ'ksai peâmmplaann vuaad.

Lää'kk päärnai pei'vvhåaidâst

Päärnai pei'vvhåaidâst u'vddum lää'kk (875/1981) õõlgad kåå'ddid âanned huõl tõst, što päärnai pei'vvhåaid vueitet u'vdded päärna jie'nikiõllân åârai sää'mkiõlin (11 §).

Päärnai pei'vvhåaidâst u'vddum asetõõžž (239/1973) 1 a §:n (1336/1994) mie'ldd päärnai pei'vvhåaid peâmmtuââ'jtäävvtõõzzid kooll jä'rsi mie'ldd sã'mmlai jii'jjes kiõll da kulttuur õhttsažtuâ'jast kõjldõõzzâst åârai kulttuur ee'tkeejivui'm.

Õhttõs 2. YK:N LASTEN OIKEUKSIEN SOPIMUS LYHYESTI

- 1.** Jokainen alle 18-vuotias on lapsi.
- 2.** Lapsen oikeudet kuuluvat jokaiselle lapselle.
Ketään lasta ei saa syrjiä hänen tai hänen vanhempiensa ominaisuuksien, mielipiteiden tai alkuperän vuoksi.
- 3** Lapsia koskevia päätöksiä tehtäessä on aina ensimmäiseksi otettava huomioon lapsen etu.
- 4.** Valtion on toteutettava Lapsen oikeuksien sopimuksen määräämät oikeudet.
- 5.** Valtion on kunnioitettava vanhempien tai muiden lapsen huoltajien vastuuta, oikeuksia ja velvollisuksia lapsen kasvatuksessa.
- 6.** Lapsella on oikeus elämään. Valtion on taattava mahdollisimman hyvät edellytykset lapsen henkiinjäämiselle ja kehitykselle omaan tahtiin.
- 7.** Lapsi on rekisteröityvä heti syntymän jälkeen. Syntyneellä lapsella on oikeus nimeen ja kansalaisuuteen. Lapsella on oikeus tuntea vanhempansa ja olla ensisijaisesti heidän hoidettavanaan.
- 8.** Lapsella on oikeus säilyttää henkilöllisyttensä, kansalaisuutensa, nimensä ja sukulaissuhteensa.
- 9.** Lapsella on lähtökohtaisesti oikeus elää vanhempiensa kanssa, jos hänen on hyvä ja turvallista olla heidän kanssaan. Vanhemmistaan erossa asuvalla lapsella on oikeus tavata ja pitää säännöllisesti yhteyttä kumpaankin vanhempaansa. Tapaaminen voidaan estää, jos se on lapsen edun vastaista.
- 10.** Jos lapsi ja hänen vanhempansa joutuvat eri valtioihin, on valtion velvollisuus käsitellä hakemus perheen jälleenyhdistämiseksi myönteisesti ja viivyttelemättä.
- 11.** Valtion pitää estää lasten laiton kuljettaminen maasta toiseen.
- 12.** Lapsella on oikeus vapaasti ilmaista mielipiteensä kaikissa itseään koskevissaasioissa
- 13.** Lapsella on mielipiteidensä ilmaisemiseksi oikeus hakea, vastaanottaa ja levittää tietoa ja ajatuksia vapaasti, kunhan se ei loukkaa muiden oikeuksia.
- 14.** Lapsella on oikeus ajatuksen-, omantunnon ja uskonnontapauteen.
- 15.** Lapsella on oikeus liittyä yhdistyksiin ja toimia niissä.
- 16.** Lapsella on oikeus yksityisyyteen, kotirauhaan ja kirjesalaisuuteen.
- 17.** Lapsella on oikeus saada tiedotusvälineiden kautta sellaista tietoa, joka on tärkeää hänen kehityksensä ja hyvinvointinsa kannalta.
- 18.** Vanhemmillä on ensisijainen ja yhteinen vastuu lapsen kasvatuksesta. Heillä on oikeus saada tukea tehtävänsä.
- 19.** Lasta on suojeleva kaikelta väkivallalta, välinpitämättömältä koitelulta ja hyväksikäytöltä.
- 20.** Lapsella, joka ei voi elää perheensä kanssa, on oikeus saada erityistä suojeleua ja tukea.
- 21.** Lapsia voidaan adoptoida, jos se on lapsen kannalta paras vaihtoehto
- 22.** Pakolaislapsella on oikeus saada tarvitsemansa erityinen huolenpito.
- 23.** Vammaisen lapsen pitää saada parasta mahdollista hoitoa ja apua, joka edistää hänen itseluottamustaan ja osallistumistaan.
- 24.** Lapsella on oikeus elää mahdollisimman terveenä ja saada tarvitsemansa terveyden- ja sairaudenhoito.
- 25.** Syntymäkotinsa ulkopuolelle sijoitetulla lapsella on oikeus hänen annetun hoidon ja hänen sijoituksensa perusteiden ajoittaiseen tarkistamiseen.
- 26.** Lapsella on oikeus sosiaaliturvaan.
- 27.** Lapsella on oikeus hänen kehityksensä kannalta riittävään elintasoon.
- 28.** Lapsella on oikeus saada maksuttomasti

perusopetusta.

29. Koulutuksen on kehitettävä lapsen yksilöllisiä taitoja, ihmisoikeuksien sekä lapsen oman kielen ja kulttuurin kunnioitusta, vastuullista kansalaisuutta, suvaitsevaisuutta sekä ympäristön suojetua.

30. Vähemmistöryhmään tai alkuperäiskansaan kuuluvalla lapsella on oikeus omaan kulttuuriinsa, uskontoonsa ja kieleensä.

31. Lapsella on oikeus lepoon, leikkiin ja vapaa-aikaan sekä taide- ja kulttuurielämään.

32. Lapsella ei saa teettää työtä, joka haittaa hänen opintojaan tai vahingoittaa hänen terveyttään tai kehitystään.

33. Lasta on suojeleva huumeilta ja laittomalta huumeekaupalta.

34. Lasta on suojeleva kaikenlaiselta seksuaaliselta hyväksikäytöltä.

35. Valtioiden on estettävä lapsikauppa.

36. Lasta on suojeleva kaikelta hänen hyvinvointiaan uhkaavalta hyväksikäytöltä.

37. Lasta ei saa kiduttaa. Lasta ei saa rankaista julmalla tai halventavalla tavalla. Lapsen vangitsemisen tulee olla viimesijainen keino ja silloinkin on huomioitava hänen ikänsä mukaiset tarpeet.

38. Alle 18-vuotiasta ei saa värvätä armeijaan eikä hän saa osallistua sodankäyntiin. Aseellisissa selkkauksissa on suojeleva lapsia.

39. Väärinkäytösten uhriksi joutunutta lasta on autettava toipumaan ja hänen sopeutumistaan yhteiskuntaan edistettävä.

40. Lakia rikkonutta lasta on suojeleva ja hänen oikeuksiaan on kunnioitettava.

41. Jos valtion kansallinen lainsäädäntö turvaa lapselle paremmat oikeudet kuin tämä sopimus, sitä on noudatettava.

42. Valtion on huolehdittava, että kaikki kansalaiset tietävät lapsen oikeudet.

43. - 54. Nämä artiklat ovat päätyöksiä sopimukseen liittymisestä, muuttamisesta, valvonnasta, siitä raportoimisesta ja sopimuksen muusta voimassaolosta.

Õhttōs 3. Sää'm Kiõllsa Håiddâkksai peâmmõõutilåågg Lää' ddjânnmest

Sää'm dommpäi t̄kvu'vdd:

Enontekiö kå' dd:

Tâ'vvsää'mkiõllsaž ärttelpiârpei'vvdomm Miessi, Hetta.
Kuei'ttikiõllsaž ärttelpiârpei'vvdomm Touhula, Karesuvanto.

Aanar kå' dd:

Tâ'vvsää'mkiõllsaž ärttelpiârpei'vvdomm Urbi, Aanar.
Tâ'vvsää'mkiõllsaž ärttelpiârpei'vvdomm Násti, Å'vvel.
Aanröžkiõllsaž kiõllpie'ss Kielâpiervâl, Aanar.
Nuõrttsää'mkiõllsaž kiõllpie'ss, Å'vvel.

Suä'djel kå' dd:

Tâ'vvsää'mkiõllsaž kiõllpie'ss, Vuotso.

U'ccjoogg kå' dd:

U'ccjoogg pei'vvdomm, sää'mkiõllsaž juâggâs Duottaraski, U'ccjokk.
Karigasnjaarg sää'mkiõllsaž pei'vvdomm Gollerássi, Karigasnjargg.

JEE'RES LÄÄ'DDJÂNNAM:

Ruä'vnjargg gâårad:

Etelärinne pei'vvdomm, sää'mkiõllsaž pei'vvdomm, Beaivelottâzat, Etelärinne.

Oulu gâårad:

Mäntylä-Snellmannin pei'vvdomm, sää'mkiõllsaž kruugg, Mäntylä.

Õhttōs 4. Sä́mmla håiddấkksai peâmmplaann raajjmužže vuä́ssõöttamouummu

SAAMETIIMI

Gutterm Sari	Sää́mtégg Poske Sää́mõõutilookk
Näkkäläjärvi Anne-Maria	Enontekiö kǻdd
Näkkäläjärvi Anne	Sää́mtégg Poske Sää́mõõutilookk
Pietikäinen Anu	Aanar kǻdd Sää́mmlai Sää́mkiõllsai sosiaalkääzzkõõzzi õõdâsviikkâmõõutiloogghankköš
Ruotsala Pia	Sää́mtégg
Saarela Pirkko	Aanar kǻdd
Tuovinen Marja	Suá́djel kǻdd
Vuolab Marketta	U'ccjoogg kǻdd

SÄ́MMLA HÅIDDÂKKSAI PEÂMM ÕÖDÂSVIICKÂMTIIMI

Gutterm Sari	Sää́mtégg Poske Sää́mõõutilookk
Nordberg Aura Maria	U'ccjoogg kǻdd
Saarela Pirkko	Aanar kǻdd
Magga Siiri	Aanar kǻdd
Semenoff Pirjo	Nuõrttsää́mkiõllpiéss Aanar kǻdd
Kangasniemi Ritva	Aanrõzsää́mkiõllpiéss, Aanrõzsää́mkiõl õhttōs
Ketola Taina	Enontekiö kǻdd
Pietikäinen Anu	Aanar kǻdd
Ruotsala Pia	Sää́mtégg

ÕÖUDÂSVIICKÂMTUÓJJU VUÄ́SSÕÖTTAM SÄ́MMLA HÅIDDÂKKSAI PEÂMMTUÂJJLA

Aikio Ara Utsjoen päiväkoti saamenkielinen osasto	
Aikio Bigga, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkoti Miessi, Enontekiö	
Aikio Satu, inarinsaamenkielinen kielipesä, Inari	
Gaup-Juuso Kirsten Ellen, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkoti Miessi, Enontekiö	
Gutterm Aslaug, Utsjoen päiväkoti, saamenkielinen osasto Duottaraski	
Gutterm Else Utsjoen päiväkoti, saamenkielinen osasto	
Gutterm Heidi, saamenkielinen päiväkoti Gollerássi, Karigasniemi	
Halmiainen Eila, Enontekiön kunnan varhaiskasvatusohjaaja	
Huhtamella Eija Ivalon päiväkoti Inarin kunta	
Huhtamella Hanna, pohjoissaamenkielinen ryhmäperhepäiväkoti Násti, Ivalo	
Inkinen Sari, Utsjoen kunnan varhaiskasvatusohjaaja	
Ketola Saara, kaksikielinen ryhmäperhepäiväkoti Touhula, Karesuvanto	
Lehtola Raija, inarinsaamenkielinen kielipesä, Inari	
Magga Inga-Saara, pohjoissaamenkielinen ryhmäperhepäiväkoti Násti, Ivalo	
Magga Katja, pohjoissaamenkielinen kielipesä, Vuotso	
Niemelä Sari, saamenkielinen päiväkoti Beaivelottážat, Rovaniemi	
Näkkäläjärvi Saara, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkoti Miessi, Enontekiö	
Pieski Merja, saamenkielinen päiväkoti Gollerássi, Karigasniemi	
Pohjonen Lilja, koltansaamenkielinen kielipesä, Ivalo	
Ruokolainen Jaana, Utsjoen päiväkoti, saamenkielinen osasto Duottaraski	
Valkeapää Liisa, kaksikielinen ryhmäperhepäiväkoti Touhula, Karesuvanto	

JÄRRAZ ÄÄ́ŠSEST PERSTEEI

Aikio Aimo, ä́šstobddi	
Gutterm sij lena, ä́šstobddi	
Kuuva Petra, ä́šstobddi	
Magga-Vars Petra, ä́šstobddi	

Moshnikoff Jouni, ä'stobddi

Moshnikoff Satu, ä'stobddi

Näkkäläjärvi Riitta, projektituâjjlaž, sä'mmlai sosiaalkääzzkõõzzi õõdâsviikkâmõõutilookk-hankkõš

Sanila Tarja, ä'stobddi

Wesslin Heiini, ä'stobddi